

BİZANS'DA YÜKSEK MEKTEBLER

A. Adnan-Advar

Bizans tarihi'nin garb müverrihleri nezdinde garib bir talihi vardır. Onyedinci asırda garb, belki yalnız Fransa Bizans tarihiyle meşgul olmağa başlamış, hattâ Kral Louis XIII. bizzat yunancadan eserler terceme ettiği gibi, Kardinal Mazarin ve Louis XIV.'nin meşhur nazırı Colbert bir çok yunanca yazmalar toplamıştır ki, bunun neticesinde 1648 senesinden 1711 senesine kadar 34 büyük cild *Recueil des Historiens Byzantins* intişar etmiştir. Bizans tarihi ile bu sahada en ziyade meşgul olmuş ve bir çok eserler neşretmiş olan Du Cange (1688 — 1710)'ın ismini zikretmek doğru olur. Esasen bir filolog olan bu zat *Historia Byzantina* adlı bir eser bırakmıştır. XVIII. asrın içinde hemen bütün garb tarihçileri Bizans tarihine daima istihfaf ile bakmışlardır. Bizans'ın dahili siyasetini ön safa alan bir çok müverrihler onun pek parlak olmayan askerî ve harici siyasetini de beraberce mütalâa ederek Bizans İmparatorluğu hakkında menfi kararlara varmışlardır. Zaten garb müverrihleri ta XIX. asra gelinceye kadar Ortaçağlar tarihine hep barbarlık devrinin tarihi göziyle bakmışlardır; ve o devri ilim ve medeniyet tarihi noktasından daima karanlık devir gibi telâkki ederek ihmâl etmişlerdir. Meselâ Voltaire Bizans tarihinden bahsederken «Bu gülünç kitab, tumturaklı, kof sözler ve harikulâde masallar mecmuasından ibaret tir. O, insan aklının fecaati, Bizans İmparatorluğu da dünya yüzünün bir rezaleti idi. Türkler hiç olmazsa daha akıllı idiler. Galib geldiler, galebelerinden istifade ettiler ve pek az yazdılar» diyor (bk. Voltaire, *Le Pyrrhonisme de l'Histoire*, o. c., édit. Hachette, XXVIII, s. 53). Yine Fransa'nın meşhur mütefekkirlerinden Montesquieu de «VII. asırdan itibaren Bizans İmparatorluğu tarihi bir isyanlar, fesadlar ve hiyanetler örgüsünden başka bir şey değildir» demekle Bizans hakkındaki görüşünü bir cümle ile ifade

ediyor (bk. Montesquieu, *Considération sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence*, chap. XIX). Diğer taraftan Alman feylesofu Hegel, hulâsaten ve meâlen Bizans'ın içinden ihtiraslar, dışından imparator ordularının mukavemet edemediği barbarlar tarafından tartaklandığını ve bu suretle bize bir menfur ihtiraslar ve cinayetler tablosu gösterdiğini ve nihayet Türkün kuvvet ve kudreti karşısında yıkılıp gittiğini söylüyor (bk. Hegel, *Leçons sur la philosophie de l'histoire*, trc. J. Gibelin, Paris, 1937, II, s. 123—124). İngilizlerin meşhur tarihçisi Edward Gibbon da XVIII. asrın bu görüşü içinde yetişmiş ve eserini bu zihniyetle yazmıştır. Velhâsıl Bizans hakkında XVIII. asır içinde garbda hüküm süren ve Bizans İmparatorluğuna ihamlı bir ünvan olarak «Bas Empire» tâbirini izâfe eden bu istihfâkâr görüş XIX. asırda büsbütün değişmiş ve garbin her üç memleketinde de yeni baştan başka görüşlere göre Bizans tarihleri yazılmağa başlamıştır. Bütün ilim ve medeniyet merkezlerinde taraf taraf Bizans Enstitüleri kurulmuş ve oralarda Bizans tarihine ve medeniyetine dair cildlerle yazma ve basma eserler toplanmıştır.

İşte Bizans'ın umûmî ve siyasî tarihi hakkında bu alâkasızlık tabiatıyla o imparatorluğun ilim tarihi hakkında da kendini göstermiştir. Esasen Krumbacher'in itiraf ettiği gibi, Bizans müverribleri ilim ve talim ve terbiye tarihine dâir çok az malûmat verdikleri için bugün Bizans ilmi inkişafı ve ilmi eserleri ve ilmi müesseseleri hakkında bir eser hazırlamak çok güç bir iştir; ve Fuchs'ın dediğine bakılırsa yine en faydalı kaynaklar olarak Azizlerin talim ve terbiyeleri hakkında tercüme-i hâllerinde verilen izahat ile Codex'lerden çıkarılan malûmat işe yaramıştır. Mamafih bu güç işi başarmağa çalışan Alman, Fransız, İngiliz müelliflere ve onların müracaat ettikleri ilk kaynaklara dayanarak, Bizans'ın sadece yüksek tahsil müesseseleri üzerine bu kısa tedkiki hazırlamak hevesine düştük. Bizi bu hevese sevk eden en mühim sâik, itiraf ederim ki, beşyüz senedenberi üzerinde oturduğumuz bu eski imparatorluk merkezi hakkında tıpkı XVIII. asırda garbin gösterdiği alâkasızlık gibi bir alâkasızlığın Türk ilmine yakışmayacak bir lâkaydı olduğunu düşünmüş olmaktır. Hattâ meşhur Rus müsteşriklerinden A. Krimskiy, (bk. *İstoriya Turtsii i eja literaturi* = Türkiye tarihi ve edebiyatı, Petersburg 1910 c. I) aşağı yukarı «Avrupa Rönesans fikirleriyle meşbu olarak Osmanlı Türk ede-

biyatının inkişafı esnasında bile asırlardanberi üzerinde oturdukları Bizans'ın hiç bir tesiri görülmemiştir. Meselâ Rönesan'ın esasını teşkil eden Yunan felsefesinin birinci elden kaynaklarını tâkik ederek faydalanıp, diğerlerini de faydalandıracakları beklenebilirdi. Halbuki Osmanlı türkleri o felsefeyi bile halifeler devrinin eski arapça tercemelerinden öğrenmişlerdir» suretinde bizim bu fikrimizi daha evvelden beyan etmiştir.

Bizans'ın yüksek tahsil müesseselerinin kısa bir tarihini bir toplama şeklinde hazırlamağı bir ilim tarihi meselesi addedebilmek bize bu cesareti vermiştir. Tarihçilerimizin de Bizans'ın diğer müesseselerini, tarihî vak'alarını yazarak, beşyüz senedenberi bu topraklar üzerinde gözü kapalı oturmamış olduğumuzu isbat edeceklerini umuyoruz. Fakat şurasını da ilâve edelim ki, şimdiiye kadar üç dilde görebildiğimiz ilim tarihleri de Yunan ilim tarihinden sonra Bizans ilim tarihini pek kaale almamışlardır. Belki büyük keşifler, derin ilmî fikirler Bizans İmparatorluğu dahilinde doğmamış olmasını bu ihmâle bir sebep gibi göstermek isteyenler olursa da, doğrudan doğruya eski çağlar, yâni Yunan ve sonradan İran ve islâm ilim ve san'atına en yakından temas eden böyle bir memleketteki durgunluğun sebebini araştırmak da ilim tarihinin mühim bir vazifesi idi. Vakıa Prof. Dr. G. Sarton'un meşhur *Introduction to the History of Science* adlı muazzam eserinde IV. asırdan sonra dahi Bizans İmparatorluğu dahilindeki ilmi ve fikrî hareketler hep helenistik harekete ve Romalı'lara izafeten zikredilmiş olmasına göre, bu eserin ve emsâlinin ihmâlden ziyade tasnif tarzı dolayısıyla, Bizans'ı tebarüz ettirmemiş olduğunu kabul etmek lâzım gelir. Fakat VI. asrın ilk yarısından itibaren bu büyük eserde de Bizans ilmi ayrı bir bahis gibi yer tutmağa başlamış, müsbet ilimler âlimleri ve filosoflar ayrıca zikredilmiştir. Âlimlerin isimlerine tâ XIII. asra kadar tesadüf ediliyorsa da, XIV. asırdan itibaren azalıyor. Yalnız arada bir iki tarihçi, coğrafyacı ve yahud ilâhiyatçı görülüyor. Bunların da büyük bir eser bıraktıklarından bahsedilmiyor. Fakat XIV. asrın ilk yarısında tekrar ilâhiyatçılar Bizans'ta ehemmiyet kazanıyor ve fikir ve medeniyet tarihinde yer tutuyor. Mamafih bu asrın başında isimleri meşhur olan âlimler, meselâ Maximos Planoudes ve Georgios Pachymeres gibi riyaziyatçılar evvelki asırdan bu asra intikal etmiş zatlardır. Zaten Bizans tarihinde değişen impa-

rator sülâleleri ilim ve edeb bahsinde yeknesak bir siyaset tarzı tâkib etmemiş oldukları için, tâ ibtidadan beri, Bizans ilim hayatında asırlar arasında daima bir fark görülmüştür. Meselâ Heraklios ve İsauria sülâlelerinin zamanında müthiş bir cehle cereyan verilmiş ve bâzı müverrihlerin tâbirince bu sülâlelerin zamanı akılsızlık (= alogia) ve diğerlerine göre vahşet (= agria) ve cehalet (= amathia) sıfatlarıyla tavsif edilmiştir. Fakat buna mukabil kapanan yüksek mektepleri açan, her taraftan, Suriye'den, Mısır'dan, Ermenistan'dan âlim hocalar çağırarak, Bizans'ı bir ilim ve edeb merkezi yapmağa çalışan ve bizzat eserler telif eden imparatorlar da eksik olmamıştır. Hattâ bâzılarının isimlerine izafetle yâdolan kanun düsturları ve onların şerh ve tefsiri o zamana kadar hiç bir memlekete kısmet olmamış ve garb âleminin hukukunun başlıca esaslarını teşkil etmiştir. Bunları aşağıda Bizans yüksek mekteplerinden bahsederken göreceğiz.

* *

Malûm olduğu üzere eski çağların son asırlarında dünyada iki büyük devlet vardı: Roma İmparatorluğu (Imperium romanum) ve İran. Bu iki devletin de fikrî hayatına hiç şüphesiz ki, Yunan ilim ve fikri te'sir yapmıştı. İran ortalarında bulunan yunanca kitabeler ve Büyük İskender'in seferlerinden kalmış bir çok eserler buna şahadet eder. Fakat, en son devirlerde bu Yunan fikri ve ilmi an'anesini yâni hıristiyanlık devri Elenizmini devam ettirmek vazifesi Bizans'a düşmüştü. İşte Bizans'ın bu vazifeyi ne dereceye kadar ifa ettiği meselesidir ki bugün müellifler arasında münakaşaları mucib olmaktadır. Bir taraftan Atina Akademisi'nin VI. asırda rakibi İstanbul Yüksek Mektebi olduğu iddia edildiğini ve esasen eski Yunanistan'da fikri faaliyet son derece azaldığını ve bu faaliyetin daha ziyade imparatorluğun Asya ve Afrika'daki vilâyetlerinde görüldüğünü biliyoruz. Hattâ Krumbacher, *Die Griechische Litteratur des Mittelalters*, s. 300'de bu iddiayı riyazî bir lisana dökerek garbî Roma İmparatorluğu'nun şarkî Roma, yâni Bizans kültürünün ancak onda birine sahip olduğunu söylemektedir. Şunu da biliyoruz ki, Bizans'ta herhâlde istidatlı bir çocuğu ailesi okutup yazdırmak için her türlü vasıtaya malik olduğu hâlde o zamanlarda garbda manastırlar haricinde en müt-

hiş bir cehalet hüküm sürmekte idi. Mamafih bütün bu ilim ve medeniyet sevgisi, Atina'da neo-platonik felsefe sistemini tâkib eden Akademi'yi Justinianus'un 529 senesinde hıristiyanlığın te'siri altında kapatmasına, hıristiyan olmayanların ve müşriklerin ders okutmalarının yasak edilmesine mâni olamamıştır (Cod. Just. I. 5. 1; 11, 10; 18, 4). Bundan sonra aşağıda göreceğimiz gibi muhtelif fasılalarla, muhtelif şekillerde Bizans'ta yüksek mektepler açılmış, kapanmış ve tekrar açılmış ve bilhassa 1204 tarihinde Haçlıların istilası esnasında bir çok müesseseler, kütüphaneler tahrib edildikten sonra garb Haçlıları şarkî Roma fikir âlemini tahkir ve istihfaf etmekten geri durmamışlardı.

Mamafih böyle tahkir ve istihfaflara lâıyk olmamakla beraber onları «kâtib ve âlimden ibaret bir halktır» diye tavsif ve silâhları diye bir kalem, bir divit ve bir tabaka kâğıdı sokak sokak gezdirerek teşhir eden garblı Haçlılar şarkî Roma İmparatorluğunda da ilmin ve manevî kıymetlerin bir hakikat olduğunu farkedememişlerdi (E. Gibbon, *The Declin and Fall of the Roman Empire*, Edit. Hilman IV, s. 286). Garbî Roma İmparatorluğunun tamamiyle inkırazından sonra dünya yüzünde kalan iki büyük kuvvet Eurasia camiasındaki İslâm ve Bizans devleti idi. Dünyanın diğer kısımlarına nazaran bu iki devlet kültür nokta-i nazarından en kuvvetli devletler idi. Roma ilim ve fikri, artık Ortaçağların din taassubıyla, tamamen sönmüş idi. Beklenirdi ki, Yunan'ın fikri ve ilmi mirasına vâris olan Bizans, garbî fikren yükseltmeğe çalışsın. Halbuki bu iki âlem birbirleriyle hiç anlaşmıyorlardı. Bir tarafa din ayrılığı (şark ve garb kiliseleri) girdiği gibi, diğer taraftan da Bizanslılar Yunan'ın manevî mirasıyla mağrur olarak Garbî Avrupa'lılara barbar nazariyle bakıyorlardı. Nihayet 1054 senesinde kiliseler birbirinden tamamen ayrıldığı zaman Bizans artık yüzünü şarka ve şimale yâni Rusya'ya çevirdi. Kültürünü oralarda yayacak sahâlar aramağa başlamıştı. Fakat fikri ve ilmi kudreti hâiz olan diğer büyük devlet, yâni İslâm camiası eski Yunan ilim ve edebini Sicilya, İspanya, cenubi İtalya yollarıyla Avrupa'ya sokuyordu. Garibi şu ki, İslâm milletleri, bu ilim ve edebî servet ve kudreti nereden geldiğini bilmeden sarfeden mirasyedilerin, yâni Bizanslıların vasıtasıyla almışlar ve tekrar uyardıkları meş'aleyi garbe kadar götürmüşlerdi.

İskenderiye, Antakya, Bizans, İznik, Selânik, Beyrut gibi şe-

hirlerde yetişen âlimler ve kurulan müesseseler vasıtasıyla Yunan ilim ve fikrini hemen hemen hiç inkişafa mazhar kılmadan onu daha anlayışlı ellere teslim etmek meziyetini olsun muhafaza eden Bizans'ın bu vazifesini ifada müessir hizmetleri görülen yüksek tahsil müesseseleri üzerindeki tetkikimize artık geçebiliriz.

* * *

Bizans'ın yüksek tahsil müessesesinden bahsederken onbirinci asra kadar Üniversite ismini kullanmamağa bilhassa dikkat etmek istiyoruz. Çünkü Bizans'ın ilk devirlerinde Üniversite lûgatini kullanmanın sarîh bir zaman aykırılığı olacağı muhakkaktır. Fakat garb menbaları bu hususta asla titiz davranılmıyarak ancak onbirinci asırdan sonra hocaların ve talebenin müşterek faaliyetiyle kurulmuş müesseselere verilen Universitas unvanından naklen kullanılan Üniversite sözünü Bizans yüksek mektepleri için ta ibtidadan benimsemişlerdir. Nitekim ancak XIV. asrın sonlarına doğru Bizans yüksek tahsil sisteminde yapılan değişiklik esnasında (aşağı bak) hukuk, felsefe ve ilâhiyat şubeleri hep bir yere toplanarak «Katholikon Mouseion» adı altında bir müessese vücade gelmiş ve bu müessesenin İtalyalı talebesinden Filelfo müessesenin ismini lâtinceye «Universitas litterarum et sciëntiarum publicus discendi ludus» diye, ilk defa, tercüme etmiştir (Filelfo, François, *Cent dix lettres de Filelfo, Lettre à Card. Bessarion*, edit, Legrand Paris 1822). O halde acaba Bizans'da bu yüksek tahsil müesseseleri ne isimler almışlardır. Bunları kat'î surette tesbit etmek biraz güçtür. Meselâ yukarıda ismi geçen büyük eserin müellifi Krumbacher kitabının endeksinde *Universität* kelimesini kullandığı hâlde metinde kâh Akademie, kâh yüksek mekteb ve bir kere de Üniversite kelimesini kullanmıştır.

İstanbul şehrinde yüksek tahsil müesseselerinin en eskilerinden biri olarak malûm olan ve İmparator Theodosios II. (408—450) zamanında açılan bir yüksek mektebin adı ise, imparatorun profesörlere bâzı imtiyazlar te'min eden XIV. 9, 3. numaranın kodeksinde Auditorium diye geçmektedir. VII. asır başlarında Heraklios zamanında mektebin ismi «Pandidactirion» idi. Halbuki bu mektebten daha evvel ta Büyük Konstantin zamanına kadar götürülen ve ancak Patria adlı İstanbul eski eserlerine dâir (995) eserde

Patrik Germanos'ın tercüme-i hâline dâir (IX. asır) bir eserde ismi geçen büyük mektebin adı da *Oikoumenikon didaskaleion* idi. Bütün bu isimler arasında bu son isim en sık tesadüf edilen isim idi ki umumî tedris müessesesi (küllîye) suretiyle tercüme edilebilir. Hattâ bu terkibden alınarak mektebin büyük hocalarına belki de rektörlerine *Oekoumenikos didaskalos* tâbir ederlerdi. Velhasıl bugün Üniversite adıyla diğer tahsil müesseselerinden ayırd ettiğimiz ilim ocağına Bizans Devrinde sabit ve müstakil bir ünvan verilmemiş olduğu anlaşılmaktadır. Hattâ yeni Yunanistan'ın Atina'da ilk üniversitesi açıldığı zaman ona da garb biçiminde Üniversite'ye benzer bir isim verilecek yerde bütün ilimler müessesesi mânasına *Panepistmeion* ismi verilmiştir.

* * *

Bizans yüksek mekteplerinin teşekkülleri tarzına ve hayatlarına dâir olan bu kısma başlamadan evvel şurasını tekrar etmek isteriz ki, bu sahifelerde bahis mevzu'u olacak mektepler ancak İstanbul şehrinde açılan Bizans yüksek mekteplerine münhasır olacaktır. Belki arada bu imparatorluğun diğer ilim ve irfan merkezlerinden bahsedilecek ise de asıl mevzu bu eski şehrin yüksek tahsil müesseseleridir.

Bu müesseselerin tarihini asıl kaynaklardan çıkarmak haylî güç bir iş olduğunu bu etüdü yapmış olan garb müellifleri söylemekte mütefiktirler (bk: K. Krumbacher, *Geschichte der Byzantinischen Litteratur*, München 1897, s. 591). Bu sahifedeki cümlelerin bir kısmı aşağıda bir çok yerlerde ismi geçecek olan F. Fuchs'ın *Die Höheren Schulen von Konstantinopel in Mittelalter* (Leipzig - Berlin 1926) adlı kıymetli monografisinin başına adeta bir itizar cümlesi gibi konulmuştur. Evvel emirde bir çok âlimlerin hal tercümelerinin, muhtelif yazmaların, kanunnâmelerin, hattâ Bizans merasim ve ünvanlarına dâir eserlerin kaynak olarak tedkiki lâzımgelmektedir. Bu hesapça yukarıda da söylediğimiz gibi tahsil müesseseleri tarihinin Bizans ilim tarihinin bir şubesini teşkil etmekte olacağı hiç şüphesizdir. Bizans'ta ansiklopedik tahsil (= *Εγκύκλιος παιδεία*) tabir olunan umumî ve ihzarî tahsil hariç bırakılırsa, teknik yüksek tahsil mekteplerinde papasların, hukukcuların ve hekimlerle me'murların yetiştirilmesi için teknik malûmat

verilmekte olduğu anlaşılır. Fakat bir taraftan da klâsik edebiyat ve felsefe okutulması zaman zaman ihmale uğramış ise de bütün terkedilmiş değildir.

Hemen şu çok mühim noktayı tebarüz ettirmek isteriz ki, Bizans'ta dinî ve lâik tedrisat birbirinden ayrılmış ve memlekette daima birbirinden ayrı iki türlü yüksek mekteb mevcut bulunmuştu. Bunlardan biri garb eserlerinin bugün Üniversite adı ile yad ettikleri devlete âid ilim müesseseleri, diğeri de patriklik tarafından idare olunan dinî yüksek mekteplerdir. Dördüncü asırdan on beşinci asıra kadar İstanbul'da böyle helenistik an'aneyeye bağlı ve edebiyat, felsefe ve ilim okutan yüksek mekteplerde din ve ilâhiyat dersleri okutulmazdı. Bu cins mektepler bâzı vilâyetlerde belediyeler tarafından idare olunduğu gibi sırf hususî mektepler de var idi. (bk. L. Bréhier, *La Civilisation Byzantine*, s. 456, v.d.). Dinî tedrisat patrikliğe bağlı dinî mektebe münhasır idi. O mekteplerin hocaları ekseriya Ayasofya kilisesinin büyük papasları (diacre, archidiaque) arasından seçilirdi. Aşağıda görüleceği üzere bu dinî mekteplerde yalnız ilâhiyat ve din ilimleri değil, felsefe, belâgat, mantık ve gramerden başka İncil ve mezamir tefsirleri de okutulurdu. Bu mektepler, aşağı yukarı Osmanlı saltanatının medreselerine pek benzemektedir. **Bizans yüksek tahsil tesislerinde din ilimleri diğer müsbet ilimlerden tamamen ayrılmış, yani bizde Tanzimat'tan sonra olduğu gibi medreselerin yanında bir de Üniversite faaliyette bulunmuştur.** Maamafih bir birinden tamamen ayrı iki tedris müessesesi mevcut olmasına rağmen imparatorluk ile kilise arasında rekabet ve hatta ihtilâflar zuhur ettiğini aşağıda göreceğiz. Velhasıl Bizans İmparatorluğu içinde en eski yüksek mekteb eski Yunan'ın Atina'daki akademiyasıdır. Her taraftan belâgat ve felsefe profesörleri - ki o zamanlar o profesörlere âlim manasına olarak sadece *Sophistae* demek mu'tad idi - Atina'ya koşuyorlardı. Çünkü orada ilmî şöhrete erişmek güç olmadığı gibi bâzan imparatorluk hazinesinden bâzan da belediyelerden ve ekseriya hususî derslerden maaş tedarik etmek her yerden daha kolaydı. Fakat dördüncü asırda bir taraftan Hıristiyanlığın ilerlemesi diğer taraftan Wisigoth'ların Yunanistan'ı istilâsı Atina'nın bu müşrikler akademisine bir darbe oldu.

330 senesi Mayısının 11 inci günü Büyük Konstantin İstanbul'u

te'sis etmiş ve Konstantinopolis ismi yanında, 334 senesinde bir imparator iradesiyle bu şehre Roma'ya benzeterek, Yeni Roma ve Ebedi Şehir unvani takılmıştı. Bundan dolayı İmparatorluk arazisinde mevcut olan Yunanlılar imparatorluğun inkırazına kadar kendilerine gururla Romaio (= Ρωμαίοι) Roma'lı dediler durdular (Charles Diehl, *Histoire du Moyen Âge T. III. Le Monde Oriental de 395 à 1081* Paris 1936, s. 5). Bu şerait altında bir çok âlimler ve profesörler Atina'yı terkederek artık imparatorluğun paytahtı olan Bizans şehrine geldiler ve yavaş yavaş Bizans bütün Şarkî Roma İmparatorluğunun ilim ve irfan merkezi olmağa başladı. Yalnız Atina'dan değil helenistik ilmin inkişaf ettiği Suriye'den, Mısır'dan, Ermenistan'dan ülema Bizans'a geliyorlardı. «Bu vakitten itibaren ilim kaynakları bu imparator şehrinde fışkırıyordu; bütün Yunanistan'dan en büyük âlimler İstanbul'a koşuyorlardı» (bk. Langlois, *Collection des Historiens de l'Arménie*, Paris 1889, II, s. 261). Hattâ sür'atle kalabalıklaşan İstanbul şehrine gösterilen bu rağbet esnasında orada bir de yüksek tahsil müessesesi açıldığı hakkında rivayetler vardır. Vakıa İstanbul veyahud o zamanki adıyla Konstantinopolis'de açılan yüksek mekteplerden sanki bu yüksek tahsil evvelâ Bizans İmparatorluğu merkezinde teessüs etmiş gibi bahseden medeniyet tarihçileri bile Garbî Roma İmparatoru Valentinianus adlı basit bir askerinin imparatorluğun bütün vilâyet merkezlerinde belâgat ve gramer Yunan Lâtin dillerinde tedris edilmesi için neşrettiği emirnameleri zikrederler (ki, bu emirnameler aynı zamanda Cod. Theod.'de Şarkî Roma İmparatoru Theodosios II.'nin imzasını da taşır).

Theodosios Kodex'inin mütalâasıyla çıkarılan bir hülâsaya göre o zamanlar yüksek tahsil talebesi için mevcut bir talimatnâme mektebe yazılmak üzere geldikleri memleket idarecilerinden alacakları hüsnhâl tasdiknamesini ibraz etmeleri üzerine isimleri, san'atları ve ikamet mahâlleri umûmî kütüğe kaydolunmak lâzım geldiği gibi genç talebenin eğlence yerlerinde, temaşa mahâllerinde gezip dolaşmaları yasak edilmişti. Bu emre muhalif hareket edenleri vilâyet vâilileri tutup cezalandırma hakkını hâiz idiler. Bu genç talebenin tahsil müddeti ancak yirmi yaşına kadar devam edebilirdi. Tahsillerini bitirenlere memuriyetlere tâyin olunabilmek için diplomalar verilirdi (bk. Cod. Theodos. XIV. 9, I.; ve bu malûmatın güzel bir hülâsası için bk. Ed. Gibbon,

ayn. esr., II, 166—167). Esasen Roma'daki Athenaeum müessesesi için çıkarılan bu talimatın mündrecâtının aynı zamanda Bizans mekteplerine de teşmil edildiği Theodosios'un kanunnâmelerine aynen geçmiş olmasıyla sabittir (bk. F. Fuchs, *ayn. esr.*, s. 2).

Şimdi burada henüz kat'iyetle hâledilememiş bir mesele karşısında bulunuyoruz: Büyük Konstantin ile yâni şehrin teessüsü ile (330) Theodosios II. (408—450) zamanı arasında yüksek tahsil müesseselerinin hâl ve vaziyeti. Kat'i olarak bildiğimiz şudur ki Roma'da ve bilhassa Beyrut (Berytos) da III. asırdan itibaren pek parlak bir Hukuk mektebi, mevcut idi. İstanbul'da da böyle bir hukuk mektebinin 334 senesinde açılmış olmak ihtimâli mevcud olduğunu Prof. Andreas Schwarz'ın derslerinden öğreniyoruz.

Saint Jérôme vekayinâmesi'nin 360—362 seneleri vekay'i arasında şu kayda da tesadüf olunur: «En âlim gramer üstadı Euanthios İstanbul'da vefat edince yerine Afrika'dan Charisios celbolundu». Bu iki kayıddan başka Theodosios'un yüksek mektebinden evvel İstanbul'da açılmış olan yüksek mektebin mevki ve binasına dair verilen malûmat pek sarîh ve kat'i tutulamaz. Bu mektebin İstanbul'un Capitol kısmının (şimdiki Bayezid meydanı-eski Forum Tauri=Boğa meydanı) olduğu rivayeti, Bizanslı Sokrat'ın bir ibaresindeki εὐθξ (burada) bir zarf edatı ile τότι (o zaman) zaman zarf edatının yanlış bir atfı neticesinde yanlış mâna çıkarılanlar olmuş ise de Sokrat'ın Ayasofya civarındaki Basilika'da değil Capitol'de bulunan müessesede tahsil ettiği ve bu tahsil zamanının İmparator Mürted Julianus zamanına (361—363) tesadüf eylediği fikri doğru olmasa gerektir. Çünkü İstanbul'lu Sokrat'ın meşhur kilise tarihi 439 senesine kadar gelmektedir. Bu bahse dâir mükemmel bir bibliyografya ismi yukarda geçen F. Fuchs'ın kıymetli eserinin ikinci sahifesinde tafsilâtla mevcuttur. O kayıtlara nazaran bu ilk İstanbul yüksek mektebinin bu müesseseye tahsis edilmek üzere te'sis olunan Capitol'de bulunmasını Roma'daki Athenaeum müessesesinin Roma'nın Capitol'ünde olmasına bakılarak çıkarılmış bir rivayet addetsek bile Roma Athenaeum'nun Capitol'de bulunduğu rivayeti o müessesenin İstanbul kapitoli ile karıştırılmasından ileri gelmiş olduğunu unutmamak lâzımdır. İşte görülüyor ki bu ilk Bizans yüksek mektebi hakkındaki malûmat oldukça karanlıktır. Ancak kat'i olarak malûm olan şu vardır ki, Cod. Theodos. XIII. 3, 1. da beyan edil-

diğine göre hekimler, dil uleması ve diğer profesörler gerek kendileri ve gerek mal ve mülkleri vergiden muaf olduğu gibi kendilerini mahkeme huzuruna çağırmanın memnu' bulunduğu anlaşılıyor. Bundan başka aynı Codex maddesinde profesörlere karşı bir cürüm icra olunursa mücrimden 100,000 roma gümüş akçesi cezayı nakdî alınacağı ve hazineye irad kaydolunacağı ve eğer mütecevaz bir esir ise efendisinin huzurunda kırbaç cezasına çarptılacağı ve yukarda beyan edilen san'atlara mensub olanlara bâzan tayın, bâzan maaş verileceği de zikroiumuştur. 331 tarihini taşıyan bu karar 414 tarihinde tekrar te'yid edilmiştir (Cod. Theodos. XIII. 3. 3. 17. 3. 33). Diğer taraftan profesörlük, hekimlik ve sair serbest san'atları icra edenlerin yarışlara hayvan getirmekten ve icabında yabancı misafirleri evlerinde iskândan da muaf tutulması Digest adlı düsturun L, 5, 10 faslında görülmektedir.

Fakat Şarkî Roma İmparatoru Theodosios II. ile Garbî Roma İmparatoru Valentinianus tarafından 27 Mart 425 tarihiyle neşrolunan bir emirname ile (ki bunun bir sureti Cod. Theodos XIV, 9, 3'te mevcuttur) İstanbul'da bir yüksek mektep açılmıştır. İşte Codex'de bu mektebe verilen lâtince isim Auditorium idi. Bu mektebde hukuk, felsefe, belâgat ve lâtince tedris olunacağı sarahaten kaydedilmiştir. Mektebin mevkiinin Capitol civarındaki Theodosios II.'un Basilika'sı olduğu ve oradaki amfiteatr şeklindeki (=θέατρον) salonlarda ders verildiği anlaşılmaktadır (kaynak için bk. F. Fuchs, *ayn. esr.*, s. 3, not 1). Mektebin tedrisatına ve profesörlerin vaziyetine geçmeden evvel bu te'sis meselesinde Theodosios'un zevcesi bir Atinalı profesörün kızı olan Eudokia (Athens) 'nın Atina ve İskenderiye mektepleriyle rekabete girecek bir mektebin te'sisine, dönen rivayetlere rağmen, hizmet etmesi me'mul değildir. İmparatoriçeyi tâkiben Atina'dan yedi filofun İstanbul'a geldiği haberi de masal telâkki olunmaktadır. Bu rivayetin kendisinin şiir ve edebiyat ile meşgul olmasından ileri geldiği zannedilebilir.

Bu mektebin açılmasıyla ilk de'fa olarak hususî tedrisat ile resmî tedrisat arasında fark yapılmıştır. 26 Şubat 425 tarihli emirname ile mektebde 31 kürsü te'sis edilmiştir ki bunlardan 10'u Yunan, 10'u lâtin grameri, 5'i Yunan ilmi ve felsefesi ve 3'ü lâtin belâgati tedrisine tahsis edildiği gibi yeniden bir felsefe kürsüsü ile iki hukuk kürsüsü te'sis edilmiştir. Bunlardan Yunan belâgati

okutanlara Sophiste ismi verilirdi. Bu profesörlüğe namzet olanlar senato huzurunda bir imtihan geçirdikten sonra tâyin olunurlar ve 20 sene hizmetten sonra devlet silsile-i meratibinde «birinci sınıf kontluk» (= comitiva primi ordinis) pâyesini ihraz ederlerdi. Hocaların hepsine birer oda tahsis edilirdi. Bu hocalar hususî ders vermemeğe ve bütün zamanlarını mektebde çalışmağa tahsise mecbur idiler (Cod. Theodos. VI. 21, 1). Bu profesörlerin ekserisi Yunanlı ve müşrik oldukları için dersler VII. asrın nihayetine kadar hem yunanca, hem lâtince okutulmakta idi. Bu dil ve din ihtilâfı profesörlerin başına felâketler getirmekten hâlî kalmamıştır. Bu ihtilâf İmparator Zenon (474 — 491) zamanında kendini en çok hissettirmeğe başlamış idi. Bilhassa İstanbul'da Profesör Pamperios'un siyasete karışması ile had bir hâle gelmiş, hattâ bu profesör feci' bir âkıbete uğramıştır. Bu ihtilâf üzerinedir ki, Atina ve İskenderiye'de Yeni-Eflâtuncu feylesoflar takibata uğradıkları gibi İstanbul'da Hierokles adında bir hoca mahkeme huzuruna getirilerek kırbaç cezasına mahkûm edilmişti. Bu vak'arlardan sonra bir çok yunanlı ve müşrik profesörler hıristiyanlığı kabûl etmişlerdir.

Bu yüksek mekteb hocaları (= δίδασκλος) aralarında tıpkı hekimlerin, avukatların zanaat cem'iyetleri gibi bir teşekkül kurmuşlardı (συνεταίρων τῶν δίδασκάλων). Bütün bu teşekküllere rağmen İmparator Justinianus (527 — 565) zamanında müşrik hocalara tedrisat yapmak men'edildiği gibi bu imparator 529 senesinde Atina Yeni-Eflâtun akademisini tamamen kapatmıştır. Atina'nın bu akademisine Marcus Aurelius'un tatbik ettiği rejim V. asra kadar güçlkle devam etmiş, Yunanın Yeni-Eflâtuncu son feylesoflarından Proclus bu zamanlarda oradaki hususî bir mektebde yetişmiş ve her gün beş ders vermekten asla fariğ olmamış ve bir taraftan da mektebine Keldani hâtiflerinden alınmış merasim ile gizli bir din sokmuştur. Mamafih bu asırda Akademya'daki dört felsefe hocasının dersleri gittikçe daha az talebe buluyordu. Hattâ bu hâlî gösteren şöyle yunanca bir beyit bile yazılmıştı :

*Her dersinde hocanın yedi dinleyici vardı;
Üçü bomboş sıralar, dördü çıplak duvardı¹.*

¹ Bu tercüme Avni Başman Bey'indir.

Bu yüksek mekteb ile İskenderiye, Atina ve Beyrut mektepleri arasında profesör mübadelesi devam etmiştir. Hattâ böyle her taraftan gelen ulemanın Konstantin tarafından inşa edilen direklerle çevrili bir avluda kongreler topladıklarına dâir kayıtlar vardır. (Bk. Scriphores orig. Cpol. ed. Th. Perger s. 229, 14) bu kongrelerde İstanbul âlimleri ile Atina ve Thebe feylesoflarının münakaşa ve münazaralarında galebe hep garpden gelenlerde kalırdı. Fakat İmparator Justinus I. (518 — 527) zamanında Atina ve Thebes uleması mağlub olduktan sonra bir daha gelmez olmuşlardı. Artık Bizans şehri kültür bakımından Atina'nın üstüne çıkmış demektir.

Şark'dan bilhassa Ermenistan'dan sefir olarak gelen Mesrop, Theodosios tarafından baş hocalar arasına alınmış olduğu gibi bir çok genç talebe buraya gelerek felsefe tahsil etmişlerdir. Felsefe tahsili yanında İstanbul yüksek mektebinde bir lâhiyat mektebi mevcut olduğunu gösterecek delâile malik değiliz. O vakitki müellifler İskenderiye ve Nusaybin'deki lâhiyat mekteplerinden ve oralarda dinî kanunların ve gramer ve belâgat dersleriyle beraber serbest ve umûmî derslerde izah edildiğinden bahseyledikleri hâlde İstanbul'da böyle bir tedrisden bahsetmiş değillerdir.

İstanbul mektebinde V. ve VI. asırlarda lâtince derslerine çok ehemmiyet verilmiş ve bu mektebden lâtin grameri üstadları yetişmiştir. Lâtinceye verilen bu ehemmiyet Roma hukuku tedrisiyle sıkı bir alâka göstermektedir. Çünkü Bizans Devleti'nde me'mur olabilmek için mutlaka hukuk tahsili yapmış olmak lâzımdı. Bir Bizanslı me'murun meslek hayatı şöylece hülâsa edilebilir: İlk mektebi bitiren kimse Roma mektebi (= σχολή τῶν Ρωμαίων) denilen mektebe devam eder. Burada muvaffak olunca (= ἀρχάριος) adıyla hukuk mektebine (σχολή πραγματικῶν) girer ve oradan avukat (= σχολαστικὸς) ünvanını alarak çıkar. Bu hâlde görülüyor ki, lâtince dersleri hukuk dersleriyle sıkı bir münasebete girmiştir. Zaten bu hukuk tahsili ancak İstanbul, Roma ve Beyrut'a münhasır gibiydi. Bilhassa Justinianus zamanında Beyrut ve İstanbul hukuk mektepleri arasındaki ilmî münasebetin daha sıklaşması için çalışılmıştır. III. asırdan beri mevcut olan bu hukuk mektebi Auditoria ismiyle büyük kilisenin müştemilâtından bir binada idi. Bilhassa V. asırda pek iyi inkişaf etmiş ve hocalarına Oekoumenikos didaskalos gibi şa'şaalı bir ünvan verilmiştir. Beyrut

mektebi hocalarının meşhur Roma hukuku mecellesini, Corpus Iuris'i vücuda getirmek için sarfettikleri mesai malûmdur. Fakat ne yazık ki bu yüksek mekteb 551 senesinde vukua gelen bir hareket-i arz ve sonra büyük bir deniz dalgasıyle mahvolmuş ve tekrar kendini toplayamamıştır.

Roma'da ise, Roma'nın Ostrogothlar Kralı Totila (546 — 554) tarafından işgali üzerine bütün tedris müesseselerini kaybetmiş olduğu için Hukuk Mektebi de bu meydana sönmüştür. O hâlde ortada en büyük hukuk mektebi olarak İstanbul'un yüksek mektebi kalmıştı. Bizans'da hukuk tedkik ve tahsiline verilen ehemmiyetin mânasını anlamak için asırlar boyunca kendi etrafında bulunan memleketler kanunları üzerinde yaptığı te'siri göz-önüne getirmek kâfidir. İstiklallerini kazanan Balkan hükümetleri ve bilhassa Sırbistan bu kanunlardan mülhem olarak kanunlar yaptıkları gibi İslâm devletinin ilk asırlarında fethettiği Bizans memleketlerinde bile bir müddet Bizans'ın malî kanunlarını, malî hesabı bakı kaldığı düşünülürse Bizans'da hukuk tahsiline verilen ehemmiyetin boşa gitmediği kolaylıkla anlaşılır.

Hukuk tahsili dört sene iken Justinianus bu tahsil müddetini beş seneye çıkarmış ve bu tahsili ancak İstanbul, Beyrut ve Roma mekteplerine hasr ve tahsis etmişti. Tedris programının esasını, bütün Roma ve Bizans kanunları mecellesi Digesta (= Pandecta)'larından — ki bütün Codex'lerden ve onlara ilâveten zaman zaman çıkarılan kararname ve zeyillerden (= Nouelles) mürekkebirdir — İmparator Justinianus'un, kanunların ihzarında en büyük rol oynayan Tribonianus ile diğer iki hukuk profesörüne hazırlattığı Institutes (= Institutiones)'ler teşkil etmekteydi. Bu hulâsaların, «Hukuk binasının avlusunda durup hukuk mihrabına girmeye arzu eden tecrübesiz gençler için» hazırlanmış olduğunu bizzat imparator söylemektedir (bk. Justiniani, *Constitutio Tanta*, ed. Krieger, mukaddeme s. 13)².

² Bütün bu kanunların hazırlanması ve yüksek mektebde okutulması işleyle bizzat meşgul olan İmparator Justinianus bu hulâsanın mukaddemesinde diyor ki: «İmparator yalnız silâhlarının kuvvetiyle değil sulh ve harb zamanında memleketi idare edecek kanunlarının kuvvetiyle de meşhur olmalıdır. O mağlûb ettiği düşmanlarla ıftihar ettiği kadar kanunlarının bâkim ve kadir müdafîl olmakla da ıftihar edebilmelidir». «Bu imparatorun iradesi beşeriyetin terakki ve inkıfâfı için en faydalı, en müsmir eserlerden birini vücuda getirmiştir» diyor Ch. Diehl'e hak vermemek mümkün değildir.

Bu gençlerden ilk sınıftaki acemilere (= Dupondii = beş para etmezler) denilirken Justinianus bunların lâkabını «yeni Justinianus'lular» (Justinianinovi)'ye çevirmişti. İkinci sınıf talebesine emirnameciler (= Edictales), üçüncü sınıfa meşhur Roma hukucusu Papinianus'a izafetle Papinianistae — ki bu isim onların kendileri için ayrıca bir Papinianus günü kutlaması yapmak hakkını hâiz olduklarından ileri geliyordu — ve dördüncü ve beşinci sınıf talebelerine husûsî birer kelime ile λύττι ve προλύττι isimleri verildi. Bu imparator Beyrut ve İstanbuldaki dörderden sekiz profesör için 533 tarihinde bir kanun neşretmiştir ki, bu suretle İstanbul hukuk mektebindeki hocaların adedi dörde çıkmıştır. Bu mekteb talimatnamesi halâ dünyanın her yerinde mevcut olan yeni gelen talebeye takılmak suretiyle yapılan ve bazen hocalara kadar teşmil edilen şakaları men' etmiştir. Ders senesi başlangıcında türlü türlü acaib esvab giyinerek geçid resmi yapmak ve diğer taraftan yeni talebeyi bâzı profesörlerin derslerine ve talebenin kendi cem'iyetlerine celb için mücadeleleri esnasında çıkan gürültülere³ dair kanunun esasları daha eski zamanlarda Atina'da Yunan ahlâk ve âdâtına muhalif hareketler için çıkarılmış ise de Bizans Büyük Sarayı'nın Trullanum divanhânesi'nin ismini taşıyan kanun ile 692 senesinde Bizans'a da teşmil edilmiştir.

Tıp tahsiline gelince Theodosius yukarıda geçen Codex hulâsasında görüldüğü üzere Bizans'da hekimler ve başhekimler kanunlarda daima profesörlerle beraber zikrolunurdu. Mamafih onların yüksek mekteb profesörleriyle aynı loncaya dahil olduklarına dair malûmat yoktur. Fakat şu kadar söylenebilir ki, o vakitler yüksek mektebde okutulan felsefe dersi içinde nasıl ki hesab, hendese, astronomi ve musiki bulunuyor idi ise bu arada tıp dersleri de sayılırdı. Meselâ İskenderiy'den İstanbul'a çağrılan Agapios yalnız Aristo ve Eflâtun felsefesini okutmak ile kalmıyor aynı zamanda tıbbî ilimleri de izah (= ἐξήγησις) ediyordu. İatrosophistik ismiyle yâdolunan Yunan eski tıbbında felsefe tıp ile sıkı bir münasebetde bulunmuştur. İstanbul mektebindeki tıp

³ Bu gürültülere sebep olanlara karşı tatbik edilen tedbirlere sirklerde hayvanlar ile sirk meydanları arasındaki maniaya delâlet eden κολύττις ismi verilmişti. (Bk. Ducauge, *Glossarium*, s. 768).

tedrisatı da oldukça mühim bir mevki tutmuştur. Hattâ garbden gelip burada okuyan hekimlerin isimlerine tesadüf olunmaktadır. Tıp üzerine nazari tedrisat tahrir suretiyle te'min olunmakta idi. Meselâ İmparator Heraklios'un başhekimî Theophilos böyle dersler verdiği gibi İmparator Philippikos zamanında (711 — 713) Nikolas isminde bir hekim «tıb bilgileri âlimi» ismini almıştı. Bu münasebetle şurasını da ilâve edelim ki yüksek mektebin bütün derslerinde talebe hocanın tahririni not tutarlar ve bu not defterleri sonradan talebe tarafından teksir edilirdi. Haftalık ders programı vardı ve profesörlerin müsaadesiyle talebe arkadaşlarına ilmi suâller tevcih edebilirlerdi.

Oekoumenikon didaskaleion

(οἰκουµενικὸν διδασκαλεῖον)

Justinianus'un vefatından sonra Bizans'da yüksek tahsile dâir malûmat gitgide kıtlamıştır. Mamafih bu hukukcu imparatorun vefatıyla bütün tahsilin durduğu iddia olunamaz. Meselâ neşrolunan bâzı fragmanlara göre kendi hocalarından hekim Zacharias'a «fahri vali» (ἀπὸ ἐπαρχίου) unvanını veren imparator Tiberius II. (578 — 583) zamanında lâtince okutulmasına nihayet verilmemiş olmakla beraber VI. asrın nihayetlerine doğru İstanbul'da lâtinceden yunancaya tercüme edebilecek olanları bulmak güçleşmişti.

İmparator Maurikios (582 — 602) yüksek tahsil ile içden alâ-kadar olmuş ise de, halefi Phokas (602 — 610) yüksek mektebi büsbütün lağvetmiştir. Bu hususda elimizde bulunan vesika Theophylactos Simokattes'in tarihinin mukaddemesinde «Saraydan koğulan» felsefe ile tarih arasında müretteb bir konuşmada felsefeye söylenen sözlerdir. Bu sözlerden felsefenin 600 senesinden sonra tarih ile beraber saraydan (yâni saray dahilindeki mektebden) keğulduğu anlaşılıyor ki, bu da Phokas zamanına tesadüf etmektedir. Yine bu mükâlemeden bu ilimlerin tekrar te'sisinde Archiereus (= pontife = üstad-ı âzâm) lâkabiyle tavsif olunan Heraklios zamanında vaki olduğu ve o vakitler bütün mek-

tebin Capitol'den Bazilika'ya (βασιλέως στοῦς) nakil olduğu mâ-nası da çıkarılmıştır⁴.

Burada şayan-ı dikkat olan nokta Bizans maarif tarihinde ilk def'a olarak patriklik makamının maarif işleriyle alâkadar olmasıdır. Fuchs'un fikrine göre Heraklios zamanında Iskenderiye'den gelen Stephanos Iskenderiye'de hıristiyanlığın zaferi üzirne Efla-tunculuktan ayrılarak felsefeyi İstanbul'a getirmiş ve bu suretle o da İstanbul yüksek mektebinin yeniden kurulmasına yardım etmiştir. Bu zat bütün yazmalarda başhoca (= οἰκουµενικὸς διδάσκαλος) ismiyle yâdedilmektedir ki, bu isimden iştikak ettirilerek sonradan İmparator Leon tarafından tahrib ve imha edilen mektebe *Oekoumenikon didaskaleion* ismi verilmiş olacaktır.

İşte bu mektep VII. asır başlarına kadar devam ederek 726 senesinde Isauria'lı (şimdiki Beğşehir ve havalisi) İmparator Leon III. tarafından kapatılmış ve tahrib edilmiştir (726). Rivayete göre Leon put kırıcı (Iconclaste) yâni kiliselerdeki resim ve heykellerin kaldırılması âkidesi üzerine kurulmuş bir mezhebe salık idi ve bu mezheb o vakitki yüksek mektebin hocaları tarafından kabûl edilmemesi üzerine gûya hocaları mektebe kapatılarak mektebi yaktırmıştı. Bu arada mektebin kütübhanesi de yanmıştı. Bu vak'anın vukuu zamanına âid vesikalarda bu yangına dâir bir kayıt yoktur. Bilâkis bütün bu haberler daha sonraki kaynaklarda görülmektedir. Meselâ Patrik Germanos'un meşhur tercüme-i hâli (*Germanovita*) — ki IX. asrın ibtidalarında yazılmıştır — bu kaynaklardan biridir. Diğer de 993 senesinde yazılan *Patria Constantinopoleos*'tır. Fakat bu ikisinden de eski bir vesika ise Georgios Monachos'un Boor tarafından neşrolunan eseridir. Bu-

⁴ Theophylactos'un tarihinin mukaddemesindeki felsefe ile tarih arasındaki mükâleme kısaca aşağıya alınmıştır:

Felsefe — Heraklios geldikten biraz sonra beni kurtardılar, halimi düzelttiler. İrtikâb olunan eürmü sildiler ve beni yine hükümdar sarayına oturtular. Ben de eski Attika dilininin musikisini sarayın dehlizlerinde aksettiriyorum. İşte benim işlerim böyle yoluna girdi, ey tarih seni kim kurtardı?

Tarih — Ey ilimlerin kraliçesi demek ki bütün dünyanın hükümdarı Archiereus'u tanıyorsun?

Felsefe — Nasıl tanımam, o benim eski dostlarımdandır. Ve benim içia bir hazinedir.

Tarih — Öyle ise suâlinin cevabını kendin vermiş oluyorsun (L. Bréhier, *Enseignement Supérieur à Constantinople*, Byzantion T. IV. 1927—1928, s. 18-19).

rada anlatıldığına göre «İmparator sarnıcı» diye anılan (Yerebatan) ve bakırcılar çarşısı (= γαλλοπρατεῖα) civarında — ki Ayasofya'nın şimaline düşer — yüksek mektebi ve bir kütüphaneyi ihtiva eden bir saray vardı. İşte bu mektebin başında bir başhoca ve onun oniki yardımcısı manevî ve dünyevî ilimleri okuturlardı. Bu mektebin başhocasına zamanın tumturaklı ifâdesiyle «İlim güneşi» denildiği gibi etrafındaki oniki hoca da mıntaka-i burucun oniki burcuna teşbih olunurdu. Bu hocaların istifadesi için mektebde 36500 cild kitablık bir kütübhane ve bu kütüphanede 120 kadem uzunluğunda Homeros yazmaları bulunduğunu Gibbon'un eserinde okuyoruz (bk. *agn. esr.*, IV, s. 73). Bu oniki hoca ananesi Bizans'da o kadar kökleşmiştir ki 1663 senesinde Rum Patriği Dionysios III. İstanbul'da bir akademi te'sisinden bahsederken yine oniki hocalık ilimleri saymaktadır. İmparator bu hocaların reyini almadan hiç bir siyasi karara varmazdı. Yukarıda söylediğimiz gibi bu hocalardan resim ve heykellerin kırılması için bir rey alamayan İmparator mektebi yıktırmıştı. Bu vak'ayı kaynakları tenkid etmek suretiyle uzun uzadıya tedkik eden F. Fuchs (bk. *agn. esr.*, s. 9-16) Ed. Rein'in *Kaiser Leon III. und die ökumenischen Akademie zu Konstantinopel* ünvanlı, Finlandiya Akademisi'nin senelik dergisine yazdığı bir makaleye (cild XI, 1919) uyarak yüksek mektebin mevcudiyetinin ve Leon III. tarafından ilgasının tarihî bir hakikat olduğunu kabul etmekle beraber bu mektebin profesörleri ve kütüphanesiyle beraber yakıldığıнын resim ve heykellerin lehindeki âkideyi tutanlar tarafından sonradan çıkarılmış rivayetler olduğunu iddia etmektedir. Bu yangın rivayetinin sonradan uydurulmuş bir efsane olduğunu mukni' delillerle isbat eden tedkik. Louis Bréhier'in, ismi yukarıda geçen *Byzantion*'daki makalesidir. Bréhier sonradan neşrettiği *La Civilisation Byzantine* adlı eserinde yangın zamanında yaşayan Iohannes Damaskenos'un bu mühim vak'adan ve öldürülen profesörlerden bahsetmemesini mümkün görmediğini, eğer böyle bir vak'a olsaydı o profesörlerin Azizler mertebesine terfi edileceğini ilâve ettikten sonra daha muahhar olan *Germanovita* ve *Patria*'nın bu yangından bahsetmesinin kâfi delil olamayacağını söyleyip daha ileri giderek tahrib ve yangın şöyle dursun, put kıranlar zamanında yüksek mekteb tedrisatının devam ettiğini söylemeğe kadar varmaktadır. Kezalik bu mektebin mevkii ve tahribi hakkında

muhtelif rivâyetler ve onların uzun uzadıya tenkidi için en iyi merci' F. Fuchs'in ismi yukarıda ismi geçen eseridir (s. 9-13).

Yukarıda söylediğimiz gibi bâzı eserlerde oniki ve bâzılarında (meselâ *Patria C.*) onaltı hoca ile çalışıldığı ve başında Stephanos'un bulunduğu yazılan yüksek mektebin İmparator Heraklios zamanında Patrik Sergios ma'rifetiyle açılan bu müessese ile aynı olup olmadığı meselesi vardır. Meselâ H. Usener, *De Stephano Alexandrino* adlı eserinde bu zatın bahis mevzuu olan yüksek mektebde başhoca olarak bulunması mümkün olmadığını, çünkü bu mektebin bir «İlahiyat Semineri» olduğunu, ve İskenderiye'de Stephanos'un da hıristiyan felsefesinin «dilebesi» olarak şöhrat aldığını zikrederse de *Germanovita*'daki en mevzuk habere göre bu yüksek mektebi bir ilâhiyat semineri gibi telâkkiye imkân yoktur.

Her hâlde şurası malûmdur ki, İskenderiyeli Stephanos feylesof ve matematikçi olduğu cihetle Eflatun ve Aristo felsefesini, hendese ve hesap, hey'et ve musiki tedris ettiği ve Aristo'nun *Hermeneutica* adlı eseri üzerine bir şerh yazdığı gibi Hippocrates'ı şerh ettiği malûm olmasına nazaran kendisinin ilâhiyattan ziyade müsbet ilim ve felsefe ile uğraştığı muhakkaktır (bk. Krumbacher, *agn. esr.*, s. 614-621). Vakıa oniki Havariye bir işaret gibi oniki profesörün bu mektebte ders okutmaları mektebin bir ruhanî sıfatı olduğunu hatıra getiriyor. Diğer taraftan bu mektepteki felsefe kürsüsünün Patrik Sergios tarafından ihya olunması da Stephanos tarafından orada ilâhiyat tedris edilmiş olduğu fikri lehinde bir delildir. Sonra bu zata verilen «Professeur oecuménique» ünvanının böyle ruhanî bir mekteb hocalığına delâlet etmeside dikkate şayandır. Yalnız şu kadar var ki bâzı büyük âlimlere bizde de mu'tad olduğu üzere verilen üstad veya hoca lakabı gibi bir şeref ünvanı olarak verilmiş olabilir. Fakat sonraları bu isim XIII. asırda yalnız ruhanî bir ünvan olmaktan ziyade yüksek mekteblerin büyük hocasına, büyük hoca (=Μέγας διδάσκαλος), veyahud hocalar hocası (=διδάσκαλος τῶν διδασκάλων) ünvanları verilmiştir.

Her hâlde bu mektebde Patrik Tarasios'un aruz ve yedi ilim ile felsefe derslerini, Leon IV. ve Konstantin V. zamanlarında okuttuğunu iddia eden kaynaklar vardır (bk. L. Bréhier, *agn. esr.*, s. 464). Sonraki İmparator Ermeni Leon'ın zamanında Kazimatos isminde bir zatın bir müddet kunduracılık ettikten sonra yine aynı mektebe Hukuk profesörü tayin olduğu gibi sonra-

dan bu imparator tarafından meşhur gramerci Iohannes ile beraber resim ve heykeller karşısında ibadet aleyhine metinler toplamağa me'mur edilmiştir ki bu dahi put kıranlar zamanında tedrisata devam edildiğini isbat eder (bk. *agn. yer*).

Diğer bir mesele de Heraklios zamanında yeniden ihya edilen yüksek mekteb ile yukarıdanberi anlattığımız Oekoumenikon didaskoleion'un ikisinin aynı mekteb olup olmadığı meselesidir. Bazı müellifler bunu kabul etmiyorlar, ve Stephanos'un başhoca olarak iki muhtelif mektebde ders verdiğini iddia ediyorlarsa da bu iddianın sağlam delilleri olmadığı gibi zaman itibariyle iki müessesenin aynı olmasına da mani yoktur. Çünkü 726 senesinde tahrib edilen yüksek mektebden bahsedilirken «eski şekilde» tâbiri kullanılmış olmasına göre bu mektebin Heraklios zamanına âid olması kabul edilebileceği gibi bu iki müessesenin aynı olduğunu iddiaya mani topografik engeller de yoktur. Yukarıda söylediğimiz gibi ihya edilen mekteb «Kral sarnıcı yakınındaki saraydır» demekle «Bakır pazarı yakınındaki Bazilika'da» demek aşağı yukarı aynı binada demek olacaktır. Çünkü Bazilika ile İmparator sarnıcını birbirinden ayrı yerlere koymak mümkün değildir. Julianus kütübhanesini de ihtiva eden bu binada yüksek mekteb ta Phokas tarafından lâvedilinceye kadar kalmıştır ki diğer müverrihler de bu fikirdedir.

Diğer taraftan şunu da biliyoruz ki İstanbul'da tâlim ve terbiye, İmparator Heraklios ve Patrik Sergios zamanında muslihane bir şekilde patrikliğın eline geçmişti. İmparator mektebin masraflarını, bursları ve hoca maaşlarını tesviye eder, ilmi tarafına da Patrikhane nezaret ederdi. Bu ciheti tesbit edecek emâreler mevcuttur. Meselâ VII. asrın sonuna doğru Schirak'dan Ananias felsefe tahsili için İstanbul'a gelince orada hoca bulamamış ve **felsefe talebesinin bir papas'ın idaresinde patrik'in emriyle Trabzon'a gittiklerini öğrenmiştir.**

Yukarıda zikrettiğimiz gibi 726 senesinde muhtelif isimlerle yâdolan yüksek mekteb, Leon III. tarafından henüz kapatılmadan evvel Anastasios II. zamanında (713-716) ilim ve maârif esasen inhitata yüz tutmuştu. Fakat Leon III.'un mektebi kapatıldığı tarihi Bizans'da ilmin inkıraz başlangıcı addederler. Müverrih Bury'e göre yüksek mekteb kapatılmadan evvel bir ilâhiyat semineri haline tereddi etmiş ve «batıl itikatların öldürücü nefes-

sine bütün mevzular hedef olduğu gibi, bütün ilim şubeleri dinî müsamahasızlığın te'siri ile karanlıklaşmıştır». Bazı müverrihlere göre bu hesabca mektebin kapatılması zararlı değil belki tâlim ve terbiye nokta-i nazarından faydalı olmuştur. Bundan sonra ancak İmparator Theophilos (829-842) zamanında başhocalık ismi tekrar edilmeğe başlamıştır. Bu imparator babası gayet cahil Kekeme Michael tarafından Thomas Grammatikos'un dersleriyle yetiştirilmiş olduğu için ilmin kıymetini takdir etmişti.

Bu sıralarda kâh matematikçi kâh feylesof adlarıyla anılan Leon İstanbul'da hususî dersler vermekte iken talebesinden birinin Abbasî Halifesi El-Me'mun'a tavsiye etmesi üzerine Bağdad'a çağırılmış ve El-Me'mun kendisinin ilmi liyakat ve kıymetini takdir ederek kayser Theophilos'un nazar-ı dikkatini bu âlim üzerine celbetmiştir. İşte bunun üzerine İmparator bu âlimi resmî profesör (=Prof. oecumenique?) tâyin ederek Kırk Azizler kilisesinde tedrise me'mur etmiştir. Biraz sonra Selânik metropolitliğine getirilen Leon put kıran partisinin sukutu üzerine mecburi mezuniyete sevk edilerek İstanbul'a dönmüştür.

Bardas Mektebi

İstanbul'da yeniden her türlü mânasiyle lâik bir yüksek mekteb İmparator Michael III.'ın dayısı ve imparatorlukda en yüksek mevki olan Cesar (veliahdlık?) ve saray mareşallığı pâyelerini hâiz olan Bardas tarafından açılmış ve şimdi ismi geçen ve o sıralarda Selânikden İstanbul'a avdet etmiş olan feylesof Leon işbaşına çağırılarak mektebin başhocalığına getirilmiştir (863). Leon yüksek mektebin rektörü olduğu gibi tamamen lâik karakterde olan bu mektebde felsefeden başka hesap, hendese, astronomi ve musiki okutuyordu. Diğer profesörler de yine astronomi, hendese ve grammer okutuyorlardı. Schemmel'e nazaran (bk. *Program II*) Leon derslerini Magnaura sarayında okuttuğu hâlde diğerleri başka yerlerde tedris etmekte idiler. Bu son rivâyete tamamiyle inanmak doğru olamaz. Çünkü göziyle görmüş olan Genesisios'un matematik şubesinin de Magnaura sarayında olduğunu söylemesine

nazaran bu sarayın yüksek mektebi, bütün şubeleriyle beraber, bir külliye hâlinde ihtiva ettiği kabûl olunabilir.

Bu mektebde okutulan derslere dâir muâsır bir müellifin ifâdesine göre ilk ders olarak gramer, yâni konuşulan dil değil bilhassa yazılan dilin kaideleri üzerinde durulmakta ve bundan sonra klâsiklerin bilhassa Homeros'un izah ve tefsirine geçilmekte idi. Bir derece daha yukarıda belâgat ve mantık ile diyalektik geliyordu. Son sınıfta hesap, hendese ve astronomi okutulmakta idi. Mamafih bu malûmatı veren Iohannes Psychiater'in biyografı bu hocanın yalnız ilâhiyat okutduğunu ve diğerlerinin lüzumuna kail olmadığını ve Homeros tefsirlerinin boş sözler olduğunu (φλοκίζε), belâgatin ağız kavafığı, felsefenin ise örümcek ağından (ἀρχαίων ὑράσματα) ibaret olduğunu söyledikten sonra Eflatun'a sebb-ü şetm etmektedir ki bu ifâdeden keşifler muhitinde Bardas ve matematikçi Leon'un ilmi gayretleri aleyhine olan çalışmalar anlaşılmaktadır. Bâzi eserlerde bu mekteplerde yunancanın yanında lâtincenin tedrisi VII. asrın nihayetine kadar devam ettiği söylenmekte ise de (bak. L. Bréhier, *ayn. esr.*, s. 498) Cod. Justin. (X. 48. 12)'e göre Bardas mektebinin te'sisi tarihine müsadif zamanlarda ilâve edilen zeyil maddelelerin yunanca tercümesinde bilhassa Yunan ve Lâtin dillerinin tedris dili olduğu zikredilmesine nazaran bu çifte dillilik mahiyetinin XI. asra kadar devam ettiği kabûl olunabilir. Bu mektebin ilk başhocası matematikçi Leon tâ İmparator Âkıl Leon (886—912) zamanına kadar yaşamış ve bir çok talebe yetiştirmiştir. Bunlar arasında sonradan Rusya'da büyük ruhanî mevkilere geçen Kyrillos ve Sicilyalı feylesof lâkabiyle tanınan Konstantin bulunmaktadır. Bu Konstantin tahsilini ikmâl ettikten bir müddet sonra Ayasofya kilisesindeki patrikhane kütüphanesinin hafız-ı kütüblük vazifesini ifâ etmiştir.

İmparator Âkıl Leon daha ziyade ilâhiyata düşkünlük göstermiş ise de bir taraftan da sarayını ulema ve feylesoflara açmış ve onlarla o kadar çok münakaşa ve münazarayı âdet edinmiştir ki, bâzi müverrihler sarayın bir akademi ve bir lise hâlini aldığını söylemektedir (A. A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire Byzantin*, I. 476). Bu mektebin başlıca hocalarından biri de Photios idi. Bu feylesof ibtidalarda husuî dersler vermekle meşgul iken sonradan Magnaura sarayındaki mektebe hoca tâyin edilmiştir.

Bizans vesikalarında αρχιερεὺς (= pontife) sıfatına lâyık görülen ulemadan biri de bu Photios'dur. Michael III. zamanında patriklik mevkiine gelen bu zat Bizans ilim muhitinden etrafına bir çok talebe toplamış ilâhiyattan başka felsefe, tıp gramer ve tabii ilimler de okutmuştur. Fakat bu hoca, son zamanlarında ilmin hududuna vardığını zannedenlerin hepsinin yaptığı gibi bu hududları aşmak sevdasiyle sihir ve nücûm gibi, ulûm-ı garibeye merak sarmış, hattâ ruhunu bir yahudi sihirbaza vakfetmişti. Meşhur İngiliz müverrih Bury bundan dolayı onu Faust'dan evvel gelen bir Faust müjdecisi telâkki etmektedir (bk. J. B. Bury, *History of The later Roman Empire* s. 446). Photios'u Bizans ilim tarihinde meşhur kılan bir hususiyet de «Binlerce Kitap» (—Myriabiblion) denilen muazzam bibliyografya eseridir. Bu zatın çok zengin kütüphanesi dostlarının emrine âmade bulunmakta ve orada eserler okunup münakaşa yapılmakta idi. İşte bu münakaşaları bir mecmuaya kaydetmek suretiyle o eser meydana gelmiştir. Nikolai Mystiki adındaki bir talebesinin ifâdesine nazaran bu hoca müslüman ümerâsından bir zat ile dostluk te'sis edecek kadar müsamahakâr imiş (?).

Bu Bardas yüksek mektebi, bu suretle devam edip dururken, İmparator Romanos Lekapenos — ki yirmi sene kadar Konstantin Porphyrogenetos ile müştereken imparatorluk etmişti — zamanında muvakkat bir inhitata uğramıştır. Konstantin arkadaşı İmparator Romanos'u «ahad-i nâstan bir cahil» (= ἰδιώτης καὶ ἀγράμματος) diye tavsif ederdi. Fakat Konstantin'in yalnız hükûmet ettiği son onbeş sene zarfında yüksek mekteb fevkalâde parlak bir devreye girdi. İmparator bu mektebdeki ilim şubelerinin başına şube müdürü (Καθηγητής) olarak en muktedir kimseleri getirmişti. Matematik, astronomi ve felsefe hakkında husuî bir temayülü olan imparator her gün profesörler ve talebe arasında dolaşır ve onlarla konuşurdu. Bu gençlerdir ki tahsillerini bitirince hakim ve idare me'muru gibi en yüksek mevkilere çıkacaklardı (bu talebe-ye İmparator tarafından burslar verildiği ve kendi sofrasına davet edildikleri de bâzi kaynaklarda zikredilmektedir).

Bu imparator bizzat bir çok eserler yazdığı gibi talebeye mahsus bir çok eserler de hazırlatmıştır. Bunlardan en mühimmi imparatorluğun idaresine dâir yazdığı eserdir. Bu mektebin hocalarının silsile-i merâtibi şöyle idi: Başta kürsü sahibi hocalar (Thronoi

didaskaloj), sonra hoca muavinleri ve konferansçılar geliyordu. Bu son rütbeler iyi yetişmiş ve çalışkan talebeye de verilebilirdi. Fakat talebe ile olan münasebetler o kadar kolay ve düzgün olmamıştır. Meselâ Trabzon'dan gelerek İstanbul'da tahsilini ikmâl eden Abramis adında bir talebe profesör asistanı tayin edilmiş idi. Bu genç kendi arkadaşları üzerinde o kadar derin nüfuz ve te'sir hâsıl etmiş idi ki, günün birinde talebe onu profesör intihab etmiş ve intihablarını imparatora tasdik ettirmişlerdi. Bu gencin hocası talebesiz kalmış ve bütün talebe gencin dersine gelince bu ders uzak bir mahalle naklolunmuş ise de talebe oraya kadar da gitmiş, fakat nihayet genc profesör Aynaroz manastırlarından birine çekilerek hocasına karşı olan bu nahoş vaziyetten kurtulmuştur.

Bu yüksek mekteb profesörlerinin bâzılarına filozof (=φιλόσοφος) ünvanı verildiği görülmektedir. Bu şimdi ilim âlemindeki doktor rütbesi makamında olduğu zannedilmektedir. Bu gösteriyor ki o vakitler doktorluk profesörlükten daha yukarı bir rütbenin ünvanı imiş.

Konstantin'in müteakib halefleri zamanında yüksek mekteb aynı mevki ve ehemmiyetini muhafaza etmiş, hattâ İmparator İohannes I. Tzimiskes, Ermenistan'dan Pantaleon'u çağırarak İstanbul üleması ile münakaşa ve münazaraya sevk etmiştir. Mekteb bu suretle Basileus II. — ki Bulgarlar katili lâkabı ile meşhurdur — zamanına kadar devam etmiş ise de onun zamanında ülema hakarete uğramış ve mekteb tamamen ihmal edilmiştir. Bu arada hukuk tahsili de kıymet ve ehemmiyetini kaybetmişti. Bir taraftan yeni yeni kanunlar yapıldığı hâlde hukuk tahsili o kadar terakki edememiş ve Justinianus zamanında tertib edilen Corpus Iuris artık herkes tarafından anlaşılabilir hâle gelmişti. Bundan bu kanunların yunancaya tercümesini teşkil eden ἐκλογή'lerin mukaddemesinde bahsedilmiş ise de hukuk tahsili için ancak hocaların ilk umumî tahsil hocaları (ansiklopedik tahsil) ve bir de asıl profesörler olmak üzere ikiye ayrılmaktan başka bir şey yapılmamıştır. Hukuk tahsilinin ölçüsü kanun el kitabının (=Πρόχειρος νόμος) kırk babı ile diğer kanunların altmış kitabını okumaktan ibaretti. Bu hukuk mektebinin iki sınıf hocaları birleşerek profesörler seçim kollejinin teşkil ederlerdi.

İşte hukuk tahsili bu hâlde Konstantin Monomachos zama-

nında tekrar te'sis olunan hukuk mektebine kadar devam etmiştir. Bu mektebin hocaları imparatorun muayyen bir aylık almazlardı ve dersler yalnız muayyen bir binada temerküz etmiş değildi. O vakitki tedris heyetini bâzı müellifler lüzumsuz ve küçük bir «teknisyen hey'eti» diye tavsif etmişlerdir.

Talebeye gelince, onlar da bir çok eski büyüklerin adına yapılan tatil günlerinde şiddetli ve yorucu eğlencelere dalarak ertesi gün bir humar içinde mektebe gelirlerdi. Yâni evvelce gördüğümüz Trullanum kanunlarının müşriklerin âdetlerine uygun bu eğlenceleri men'etmiş olduğu hâlde Bardas'dan sonra bunların tekrar canlanması ve klâsik yunan edebiyatına rücu' bu yüksek mektebin bir ikinci Hellenizm kaynağı olduğu iddiasını ortaya çıkarmıştır (bk. Ch. Diehl, *Hist. du Moyen Âge* T. III. s. 329 ve F. Fuchs *ayn. esr.*, s. 23).

Konstantin Monomachos zamanında Yüksek Mektebler

Bulgarlar katili Basileus II. zamanından beri yalnız hukuk tahsili değil, bütün diğer tedris müesseseleri de gerilemişti. Bu imparator ülemaya hürmet yerine hakaret hissi beslerdi. Bu devirden bahsederken Anna Komnena *Alexias* (= *Alexiade*) adlı eserinde «Basileus II. hükümetinden tâ Monomachos'un gününe kadar ilim tamamen mahvolmamış ve fakat ağır bir ihmale uğramıştır» diyor. Bu zamanlarda kendi köşelerine çekilmiş ülema var idi ki, bunların başlıca bir tipi olarak İohannes Mauropous ve Bizanslı Nikolas zikrolunabilir. Bunların geceleri karanlık bir lâmbanın önünde ilim ve kitab aşkıyle halledilmiş ilmî meselelerinden bahseden bir şiir vardır. Bu muhitte meşhur Bizans feylesofu Psellos ve onun arkadaşı I. Xiphilinos yetişmişlerdir. Mauropous kendi hesabına her türlü kâr ve zarar gözüne alarak İstanbul'da hususî bir mekteb açmıştır. Bu zatın ansiklopedik çok geniş malûmatı var idi. Mektebine daima bir çok hocalar almış ise de, en ziyade akşamlara kadar talebe ile kendi meşgul oluyor ve talebe ile hocalar arasında şifahî derslerden sonraki münakaşalara iştirâk ederek hakem rolünü oynuyordu. Bu mektebin

en parlak talebesi kendisinden biraz sonra tafsilâtle bahsedeceğimiz Psellos'dur. Bu zat tedrisatı parasız olan Mauropous mektebini bulmuş, orada meşhur hukukcu ve İmparator Michael V.'in nazırlarından Konstantin Leichoudes gibi yaşlı ve mühim me'muriyetlere geçmiş talebe ile arkadaşlık eden bu zat bilhassa felsefede kendini göstermiş ve bu hususta derin malûmatıyla diğer arkadaşlarını geçmişti. Bu arkadaşlar arasında İmparator Konstantin Monomachos'un gözüne girmeye muvaffak olan da bu uysal huylu Psellos idi. Fakat nede olsa bu hususî mektebde bir usul dâiresinde ilmi dersler yapamıyorlar ve bu ilimleri idare edecek hâkim fikir teessüs edemiyordu. İşte bu sıralardadır ki, iktidar mevkiine gelen Konstantin, müverrih Zonaras'ın sözüne bakılırsa, eğlenceye düşkün bu hükümdar, «ilmi daha doğrusu ilim okutanları arıyor, kendisi de «parmaklarının ucu ile olsun» ilme temas ediyordu.

Fakat ilimden ziyade idare ve siyaset için okumuş adam arıyan imparator artık yüksek tahsili yeniden tanzim ve bir kanun içine almağa karar verince Konstantin Leichoudes yüksek yeni bir mekteb te'sisine me'mur edilmiş ve Mauropous ile hukuk mektebinin te'sisi fermanının müellifi sayılmıştır. Burada dikkate şayan olan mesele, te'sis olunacak mektebin hususiyeti üzerinde çıkan şiddetli ihtilâflardır. Bir kısmı başlarında Xiphilinos olduğu halde hukuk mektebi, diğer bir parti de Psellos'u öne sürerek bir felsefe mektebi istiyorlar idi. Aradaki ihtilâflar o kadar şiddetlendi ki, iş sokak nümayişlerine kadar vardı. Fakat imparator, Xiphilinos'un riyasetinde bir hukuk mektebi ve Psellos'un riyasetinde de bir felsefe mektebi te'sis ederek ihtilâfı halletti. Bu suretle 1045 senesinde bir yeni yüksek mekteb daha kurulmuş oldu. Bu tarihte garbde Üniversite kelimesi ve onun delâlet ettiği mahiyet az çok taayyün etmiş olduğu için Bizans'da onun aşağı yukarı benzeri olan bu yüksek mekteblere artık Üniversite tâbirini verebiliriz.

Açılan Felsefe Fakültesine Psellos baş hoca ve müdür tâyin edilmişti. Kendisine verilen unvan $\epsilon\pi\sigma\tau\alpha\tau\epsilon\varsigma\ \tau\omicron\upsilon\upsilon\ \phi\iota\lambda\omicron\sigma\phi\omega\upsilon\upsilon$ (filosoflar Konsülü= Consul) idi. Bu demek oluyordu ki bu ünvanı hâiz olan zat imparatorluk silsile-i meratibinde Hukuk Fakültesinin baş hocası ve kanunlar muhafızı (=Nomophylax) ile aynı mertebeyi ihraz ediyordu. Fakat bu zat kadar çok muhtelif ünvanla yâdedilmiş

âlîme az rastgelinir. Vakıa Upatos ünvanı kendinden evvel daha başka kimselere verilmiş idi. Kendisine feylesoflar başı, feylesoflar üstadı isimleri de verilmişti. Buna kıyasen belâgat hocalarından biri: ede «belâgatçılar başı» ünvanı takılmıştı. İşte bu ünvanları ihraz eden Psellos kendi ilmi mevkiinin idarî sistemden yüksek bir mevki olduğunu anlamış olmaktan dolayı Patrik'e hitaben «Hiç olmazsa senin tahtın kadar yüksek ve muhteşem bir tahtta ben de oturuyorum» diye yazmıştı. Psellos'u hocası Mauropous Felsefe Fakültesine kürsü profesörü tayininden dolayı samimi surette tebrik etmiş idi. Genç feylesoflar Mauropous'un da Felsefe Fakültesinde ders vermesini istiyorlardı. Bu zat bu teklifi, imparatorun ve diğer talebenin isteklerine muallak olarak, kabul etmişti. Fîlvaki bu zat da tâ mitropolit'liğe intihab edilinceye kadar Üniversitede faaliyetle ders vermekten fariğ olmamıştır. Hattâ Psellos'a yazdığı bir mektubda «Ben de bu inkilâplarda çalışacağım» demektedir.

Velhasıl bu felsefe Fakültesinde Niketas, ortografi hocalığına getirilmiş ise de bu kürsüde gramer ve fonetik okutulmakta ve gramerden sonra klasik metinler ve bilhassa Homeros metinleri tefsir olunmakta idi. Ancak bu dersleri itmam edenler Psellos'un felsefe derslerine devam edebilirlerdi. Her halde mektebin ruhu Psellos idi. Kendisi mantık, belâgat, cedel ve metafizik bahislerini okuttuğu gibi en mühim olarak Eflâtun felsefesini de tedris ediyordu. Her taraftan kürsüsü etrafına talebe toplanıyordu. Kendi ifadesine bakılırsa Galatya'dan, Arabistan'dan, Mısır'dan talebe geliyordu. «Nil nehri Mısır'a mahsûl veriyordu, fakat onun akıl ve ruhuna mahsûl verdiren Psellos'un sözleri idi». Her tarafta İran'da, hattâ Habeşistan'da ismini biliyorlardı; bir defasında bir talebe de Bağdad'dan gelmişti.

Psellos'un yazılarından Bizans mektebinin işleme tarzına dâir bir fikir edinebiliriz:

«Gecenin en geç saatlerine kadar hoca ertesi günün dersini hazırlar. Sabahleyin fecir ile beraber gene kitaplarının üstündedir. Sonra mektebe gider. Yolda bir talebeye rastgelir; bu genç yolda hem gidiyor, hem yüksek sesle o günkü dersi tekrar ediyor. Hoca derse girince iyi talebeler ayağa kalkar ve arkadaşlarını süküte dâvet ederler. Hoca kürsüsüne çıkar ve elini çenesine dayıyarak sınıfta aldıkları dereceye göre bir sıra ile oturan talebeyi

bir müddet gözden geçirir. Aralarında derse geç kalanlar da vardır. Bunların kafaları tiyatro ve sair oyunlarla o kadar doludur ki profesörün ders saatini bile unuturlar. Hattâ yağmurlu havalarda mektebe hiç gelmeyenler de olur. Hoca tenbel talebeyi biraz sıkıstırdıktan sonra derse başlar. Ders, Eflâton usulüne tevfikân, talebe tarafından sorulan suallere verilen cevaplardan ibaretti. Psellos bu sual ve cevabların rastgele bahislere dâir olacağı yerde muayyen meselelere dâir olmasını te'min için hayli zorluk çekmiştir. Talebe dizleri üzerinde tabletlere ve yahud parşömen defterlere not tutarlardı. Bazan yazılı dissertation'lar da yapıyorlar ve hoca bunların pılânını, tâbirlerini ve bir fasıldan diğer fasıla geçişlerini tenkid veyahud tashih ediyordu. Sual ve cevaplar arasında sırasını beklemiyerek gevezelik edenler görülürdü. Bu sualler meselâ hareket-i arzın, yağmurun, şimşek ve gök gürültüsünün sebeplerine dâirdi. Psellos fakir ve fakat müstaid talebeye kendi maaşından yardım dahi ederdi» (F. Fuchs, *ayn. esr.*, s. 31-32; L. Bréhier, *ayn. esr.*, s. 474).

Öğretim usulünde bizim *Tuhfe-i Vehbi* gibi manzum ders kitapları pek makbule geçerdi. Bu talebenin ders aldıkları ders-hanelerin bir resmi Madrid'de Skylitzes yazmasındaki bir resimde mevcuttur. Bu resme göre talebenin bir kısmı solda bir masanın başında ve önlerinde kitaplarını açmışlar, masanın yüksek kısmında hoca oturmakta ve hatibane tavırla konuşmaktadır; sağda diğer talebeler ayakta ellerinde kitapları kürsüde oturan diğer filosof (yani hoca) ile münakaşa etmektedirler. Velhasıl Psellos derslere talebeyi alâkadâr etmek için elinden geleni yapıyordu. Fakat talebenin dikkatsizliği ve ihmali önüne geçilmez zor bir iş olmuş idi. Hattâ buna bir çare olmak üzere istifa ile tehdiye kadar varmıştı. Talebeden bir çoğunun dersi bırakıp muhalebeci dükkânlarına (!) gittiğinden şikâyet ederdi.

Eski belâgat ilmini okurken fikri şeklin üstünde tutan şehirli ve asiller Eflâton'u istihkâr etmezler, fakat diğer talebeler modern belâgati tercih ederlerdi. Hoca ise Eflâton ve Aristodan ayrılmaz diğerlerinin malûmatına kulak asmazdı. Psellos bütün felsefe prensiplerini Eflâton ve bilhassa son Yunan sofisti Proclus'un tâlimlerinden aldığını daima söylerdi. Halbuki yalnız Aristo'ya hayran olan Hukuk mektebindeki arkadaşı Xiphilinos Psellos'u Hellenizm ile itham ediyor ise de ona cevaben Psellos

Eflâton'u kilise babalarının yaptığı gibi hıristiyanlığı müdafaa için kullandığını söylüyordu. Bu moderne doğru cereyanın umumî bir hastalık hâlini almasından Psellos'un şikâyeti Komnen'ler zamanında her şeyi istilâ eden belâgat lehine çok müessir olmuş gibi telâkki olunur. Diğer taraftan Psellos'un kendilerinden memnun olduğu birçok talebesi de vardı. Meselâ bâzıları kendi huzurunda ders verecek dereceye erişmişlerdi.

Psellos'un en büyük ilmi meziyeti, okuttuğu derslerin hepsini müşrikler ahlâkı ile hıristiyanlığı te'lif suretiyle bir Humanizme götürecektir surette idare etmesi idi. O, hıristiyanlığı anlamak için eski klâsikleri okumak lüzumunu telkin etmekten bir an fariğ olmamıştı. 1054 seresinde Psellos bir aralık bir manastıra kapanmış ve Üniversite bu müddet zarfında hayli boşalmıştı. Manastırdan geriye dönen Psellos Üniversite'de yine nüfus sahibi bir şahsiyet olmuştu. Diğer arkadaşları Lichoudes, Niketas ve Xiphilinos'dan daha uzun yaşamış ise de ölüm yılı malûm değildir. Bu filosof birbiri ardı sıra dokuz imparatora hizmet etmiş ve hepsine müdahane ve başkalarını izlâl etmek suretiyle mevkiini daima muhafaza eylemiştir. Bu gösteriyor ki, Psellos ahlâk itibariyle pek yüksek bir şahsiyet değildir. Fakat şunu da söyleyelim ki, onun yaşadığı müşkül zamanlarda kendisi gibi hareket etmeyenler pek azdır (bk. A. A. Vasiliev, *ayn. esr.*, cild I, s. 434). Bir asır sonra bile Psellos'un felsefe hocalığından daima takdir ile bahsedilmiştir.

Kendisinden sonra Üniversite hocalığına geldiği zannolunan Ephesos'lu Michael, tahsil ve bilhassa ilk tahsil meseleleriyle çok meşgul olmuş ve devlet tarafından tahsilin mecburî tutulması için çalışmıştır.

Bundan sonraki nesilde Psellos'un yerini İohannes İtalos işgal etmiştir. Bu zat ile Anna Komnena'nın bahsettiği İohannes Longibardos'un aynı zat olduğu muhakkaktır. Sicilya'da doğmuş olan bu zatın ilmi gayret ve ikdamından ziyade saraya sokulmak arzu ve hasediciliği ile şöhretinden bahsedilmektedir. İtalos İtalya'da Bizans sefiri olarak bulunduğu sıradaki hareketinden dolayı hıyanet-i vataniye ile itham olunmasına rağmen İmparator tarafından affolunarak İstanbul'a dönmüş ve keşişliğe geçerek Kırk Azizler kilisesinde tedrise başlamıştır. Psellos'un vefatından yahud çekilmesinden sonra Felsefe Fakültesi başhocalığına Psel-

los'un taşıdığı $\epsilon\pi\alpha\rho\sigma\ \tau\omega\upsilon\ \phi\iota\lambda\omega\sigma\phi\omega\upsilon\sigma\upsilon$ ünvanıyla tâyin edilmiştir. Anna'ya göre pek kuvvetli bir münazıracı, cedelci olan İtalo felsefede, edebiyatda ve bilhassa Yunan dilinde pek yaya kalmıştı. Maamafih derslerine çok talebe devam ediyordu. Fakat bu derslerde put kıranlar lehine polemikleri ve tenasuh nazariyelerinden dolayı rafid ve ilhad cürmiyle mahkemeye sevk olunmuş ve 1082 senesinde Alexios I. zamanında aforoz edilmiştir. Bu muhakmeden sonra İmparator'un da cesareti kırılarak talebeye Yunan kültür derslerinden evvel mukaddes kitabları okumalarını tavsiye etmesi kültür âleminde felsefeye karşı bir itimatsızlık hâsıl olduğunu gösterir. Esasen İtalo'sun hocası Psellos da böyle kilise ile ilim arasında bir ihtilâf çıkmasına sebep olduğu gibi İtalo'sun talebesi İznikli Eustratios - ki Aristo şârihlerinden biri idi - da böyl bir rafid ve ilhad muhakemesine karışmıştı. Görülüyor ki Bizans'da da artık ilim ve felsefe ile din karşılaşmıştı.

Felsefe Fakültesinin mevkii zannedildiğine göre Ayassofya karşısındaki Augusteon meydanının etrafındaki sütunların garb cihetinde olup yanında vaktiyle bir Achillos heykeli dikilmiş olan bir revakta bulunmakta idi ki bundan dolayı Fakülte'nin bâzı kere Achillos Akademisi adını aldığı da oluyordu. Tam sütunun karşısına tesadüf eden revak'de Psellos'un ders okutduğu ve buraya kendisinin Jimnaz (=Γυμνάσιον) ismini verdiği de 1883 de Nürnberg'de neşrolunan risalesinde görülmektedir.

Hukuk Fakültesine gelince, bu mekteb hakkında tafsilâta girişmeden evvel pürheves bir karaktere malik olmakla beraber ilim ve irfana muhabbeti ve bilhassa ilim erbabını aramasıyla tanınmış olan Konstantin Monomachos üniversiteyi yeniden te'sis ederken veyahud Hukuk Fakültesini $\delta\iota\delta\alpha\sigma\kappa\lambda\epsilon\tau\omega\upsilon\ \nu\omicron\mu\omega\upsilon$ adıyla kurarken beklediği faide en ziyade siyasî ve idarî cihetten idi. O, memleketin askerî bir aristokrasiden ziyade iyi tahsil görmüş münevverler tarafından idaresini istiyordu. İşte yüksek tahsil bu münevverleri hazırlayacaktı⁵. Bu maksadladır ki 1045 tarihli bir

⁵ Bu imparatorun haleflerinden Konstantin X. Dukas'da aynı fikri müdafaa etmiş, bütün saltanatı zamanında (1059-1067) mülki idareyi tekiyeye gayret etmiş ise de şimâlden Peçenekler'in şarktan Selçuklular'ın hücumu üzerine, ordudan en çok korkan filosof Psellos bile, «Romalı devletinin belkemiği ordudur» demeye mecbur olmuştu. Filhakika bir müddet sonra imparatorluk yine bir generâlin (Romanos Diogenes, 1037-1071 Malazgird muharebesinin mağlubu) eline geç-

kanun zeyli ile Hukuk Fakültesi yeniden tensik olunuyor ve riyasetine Nomophylax (=kanun muhafızı) adile bir profesör getiriliyordu. Onun maiyetinde bir de Hukuk kütüphanesi'nin (yâni bütün kanun düsturlarının mahfuz olduğu mahâllin) hafız-ı kütübü (=βιβλιοφύλαξ) bulunacaktı. Nomophylax imparatorluk silsile-i meratibinde en yüksek derecelerden birisini işgal ettiği gibi senevî dört libre altın maaş ve elbise ve üniforma alıyordu. Kendisi bütün hukukcuların başı ve bütün hukuk işlerinin merci'i, aynı zamanda At Meydanının (Hippodrome) hâkimi olduğu ve hiç kimseden çekinmemesi lâzım geldiği için azledilmez (teminatlı) idi. Bu mevkie ilk def'a loh. Xiphilinos getirilmişti. Bu mekteb K. Monomachos tarafından şimdiki Sarayburnu sahiline yakın bir yerdeki Aya Yorgi manastırında açılmıştı. Dersler meccani idi. Maamafih zengin talebe memuriyetleri fahrî olan (aşâğı bk.) hocalara hediye şeklinde ücret verirlerse de bunun mukabilinde bir lutuf ve iltimas bekliyemezlerdi. Şifahî ve tahrirî imtihanın neticesinde muvaffak olup mektebi bitirenlere reis tarafından şahadetname verilir ve ancak bu şahadetname ile devlet me'muriyetlerine, noterliklere ve avukatlığa kabul olunurlardı. Hukuk talebesi her gün öğleden evvel ders okurlar ve çok çalışırlardı. Fakat tâtil zamanlarında felsefe fakültesi talebesiyle beraber eğlenceler tertib ederler ve 25 Teşrin-i sanî tarihinde büyük geçit resmî yaparlardı ki bu sırada karışıklıklar da olurdu.

İlk Hukuk Fakültesi Reisi Xiphilinos ile beraber yukarıda ismi geçen Leichoudes nazırlıktan düşüktükten sonra bütün zamanını hukuk hocalığına vermişti. Xiphilinos her taraftan hücumlara dayanamıyarak istifa edip manastıra iltica etmiş ve yerine bir müddet vekâleten Felsefe Fakültesi Reisi Psellos ve ondan soara resmî hukuk dersleri mecmuasının (=πιστήξ) müellifi üstad Charides getirilmiştir.

XI. asrın ikinci yarısında hukuk tahsili daha büyük bir ehemmiyet almış ve aynı zamanda gramer, belâgat ve felsefe de hukuk programına girmişti. Nomophylax memuriyeti tâ İmparatorluğun son günlerine kadar devam etmiş ve XII. asırdan itibaren bu me'muriyet Ayasofya Kilisesi'nin büyük papazlarına geçmiştir; ve o zamandan itibaren bu mevkide bulunan kimselerin hukuk müftüsü idi. Bu mülki idare devri «bürokratların, ediblerin, âlimlerin felâketli devri» adı verilmişti (Bk. A. A. Vasiliev, *aynı eser*, cilt I, s. 464).

tedrisi ile alâkadâr olup olmadıkları hakkında malûmat mevşuk sayılmaz. Hayrete şayandır ki, Osmanlı İmparatorluğu zamanında (1703) Mplasioz isminde bir patriğin ünvanında «Büyük Kilisenin Nomophylax'ı» kaydı da mevcut idi (bk. ⁶Ο εν χρονογραφικῆς ἐπιλογῆς φιλολογικῆς Σύλλογος, adlı cem'iyetin mecmuası cild 3, s. 38, İstanbul 1882)⁶. Bu hukuk tahsili ta Lâtinlerin (1204) istilâsına kadar muntazam denilebilecek bir şekilde devam etmiştir.

Bu her iki fakülte hocalarından gramer, hendese, tıp ve belâgat okutanların resmî maaş talebire hakları olduğu hâlde felsefe ve hukuk hocaları, «ilim ve irfan yolunda fedakâr zevat oldukları için» böyle bir hakka mazhar kılınmamışlardı (bk. Digesta L. V, 8, 4). Hukuk hocaları ise yukarda söylediğimiz gibi talebeden hediye şeklinde ücret alabilirlerdi. Bir rivayete göre profesörlükten maaş almıyan felsefe hocaları da İmparator tarafından yiyecek ve içecek tayını alırlardı (bu üniversitenin malî vaziyeti için en mufassal mehzaz Andreas Michael Andreades'in Yunan İktisadî Tarihinin İstanbul Üniversitesi bahsindedir, Atina 1917-1923). İşte bu Üniversite'nin inkıtâ'sız olarak 1204 tarihine kadar devam ettiğini söylemek mümkün ise de bu müddet esnasında lâik üniversite ile Patrikhane Mektebi arasında bir tedahül vaki' olduğu muhakkaktır. Meselâ Anna Komnena⁷ babası imparator Alexios I. in üniversite tedrisatını yeni baştan canlandırdığını iddia ediyorsa da 1071-1081 seneleri arasında vukua gelen dahillî muharebeler ve 1077'de Psellos'un işten çekilmesi üzerine imparatorluk Üniversiteye başka bir gözle bakmağa başlayınca Patrikhane Mektebi ile Üniversite birbirine karışmıştır. Vakıa 1045'de bozulan Üniversitenin devamını isbat edecek delil olarak ortaya sürülen felsefe ve hukuk fakülteleri reislerinin isimlerini hâvi listeler kâfi bir burhan sayılmaz. Bu listelere İmparatorluğun inkırazına kadar tesadüf olunmuştur. Hattâ biraz evvel söylediğimiz gibi Osmanlı

⁶ Acaba bu keyfiyetden Saltanat, Tanzimat ve Meşrutiyet devri ricalimizin haberleri var mı idi ve halâ da devam ediyor mu?

⁷ Anna Komnena (1083-1148) Alexios I. in kızı ve Nikephoros Briennios'un zevcesi olup yazdığı 1069-1118 seneleri vukuâtına dâir tarihiyle meşhurdur. Bu kadın coğrafya ve meteorolojiyi pek alâ bildiği gibi tıp'da da epeyi malûmatı vardı. Hattâ babasını ve akrabasını tedavi ettiği söylenir. Onbeş kitabdan ibaret olan eseri Bizans edebî Rönesansı'nın bir âbidesidir. (bk. G. Sarton, *agn. esr.*, II, s. 250).

İmparatorluğu zamanında bile patrik'e izâfe edilen Nomophylax ünvanı vardı.

İşte tedrisatı arasına ilâhiyat, din, felsefe, ilim ve hattâ tıbbî da toplayan bu Üniversiteyi bâzi müellifler gibi patrikhane mektepleri bahsinde yazmak da mümkün ise de, sırası gelmiş iken lâik tarafı galib görünen bu müesseseyi burada zikretmek ciheitini ihtiyar ettik:

Yukarda görüldüğü gibi İmparator Alexios I. Komnenos 1082 tarihinde İohannes İtalos'ın mahkûmiyetinden ürkererek felsefeye karşı itimadsızlığa düşüyor ve bu itimadsızlık gitgide ziyadeleşerek Manuel Komnenos zamanında (1143-1180) fakülte reislikleri yâni filozoflar konsolosluğu ile Nomophylax'lık Ayasofya Kilisesi büyük papazlarına (Diacre) tevcih olunuyordu. Mamafih Patrik'in Üniversite üzerinde nüfuzu hiss olunmuyordu. Hattâ Patrik Th. Prodromos daima Patrikhane Mektebi'nin büyük kürsülerini (= τὸ μέγαν βήμα) Üniversitenin «Senato feylesoflarına» karşı çıkarmakla iktifa ediyordu (bk. L. Bréhier, aynı eser, s. 477; F. Fuchs, aynı eser, s. 47). Manuel Komnenos'un Üniversitede en mühim tadilatı felsefe tahsilinde esas olarak yalnız ve yalnız Aristo felsefesini koymuş olmasıdır. Felsefe başhocalığına tayin olunan ve aynı zamanda kendisine İncil hocalığı (διδάσκαλος τῶν εὐαγγελίων) ünvanı da verilen ve Ayasofya Kilisesi'nde prötekdikos, diakonos mevkilerini işgal eden. Trakya'da Anchialos şehrinde Michael (ki bu zat aşağıda ismi geçecek Michael İtalikos ile karıştırılmamalıdır), açılış dersinde, felsefenin şeref ve itibarını Manuel sayesinde tekrar kazandığını ve «çürümüş tarafların» yâni Yeni-Eflatunculuğun kesilip atıldığını söylemiştir. Felsefe adı altında mantık, cedel, fizik, metafizik, astronomi, meteoroloji hep Aristo sistemi üzerinde okutulacaktı. Fakat felsefeden başka ilimler meselâ tarih, belâgat, gramer, etimoloji asla bir değişikliğe maruz olmadan Üniversitede devam etmişti.

Şurada istidrat kabilinden söyleyelim ki, Anna Komnena'nın babası zamanında Maarif namına yapılan en müsbet teşebbüs bir Darü'l-eytam te'sis edilmiş olmakdan ibarettir. Paulus kilisesine bitişik olarak açılan bu müesseseye harb esirlerinin yetim çocukları ve kimsesiz yabancı çocuklar alınırdı. Mektebin ismi Paulus mektebi idi. Bunun yanında diğer bir yetim çocuk mektebi daha açılarak Lâtin ve İslâv çocukları Yunanca, Romalılar (Bizanslılar)

da Yunan dilinde okuyup yazmayı öğrenirlerdi. Darü'l-eytam'da ilk tahsil (ἐγκύκλιος προπαιδεία) verilirdi

XI. asırda bu Üniversite tahsilinden evvelki tahsilde bilhassa Patrikhane Mektebi'nde ortaya çıkan bir talim usulü vardı ki bu talebenin bizim tahtahtalar gibi tablet üzerinde bir eski Yunan müellifinin cümlesini yazarak onun gramer ve etimoloji bakımından tahlilinden ibaretti, ve buna Σχῆδος (= tablet) kelimesinden alınarak Schedographie ismi verilmişti. Anna Komnena bu usulün ansiklopedik tahsili büsbütün iptidatlaştırdığı iddiasınadır. Mamafih şu cihet de unutulmamalıdır ki Anna ansiklopedi adı altında daha yüksek ve bütün ilimlerin tahsilini anlamakta idi (bu mesele hakkında en güzel tafsilat için bk. Fuchs, *agn. esr.*, sahife 44-49).

1082 ve 1204 tarihleri arasındaki Bizans ilim, edebiyat ve medeniyetinin garb medeniyetine tefevvukunu bâzı Bizans muharrirleri şu cümlelerle ifade etmişlerdir:

«Bu seyyar ve karanlık kafalı kabileler (yâni garb milletleri) in bir çoğu Bizans'da doğmamış iseler de bir çokları İstanbul'da büyümüş ve yetişmiştir. Ne güzellik perileri ne de ilham perileri onların semtine uğrar. Onlar için bir şarkı bir akbaba'nın veyahud bir karga'nın ötmesinden başka bir şey değildir». Ne kadar mübalağalı olursa olsun bu sözler o vakit Bizans'da Garba karşı duyulan tefevvuk ve azamet hissinin tercümanı olabilir (bk. A. A. Vasiliev, *agn. esr.*, cild II, s. 145). Bu devirlerde Yunan dilinde de eskiye doğru bir rağbet başlamış ve konuşma dili ile yazı dili arasında azîm bir fark husûle gelmiştir. J. B. Bury (bk. *Romance of Chivalry on Greek Soil*, 1911 s. 3) diyor ki «bu hâl an'aneye esir olan insanların işidir. Vakta bu hocalar asil kimselerdi, fakat ne de olsa bu an'enenin esiri idiler». Hattâ bu devrin en meşhur müverrihlerinden Anna Komnena'nın bile bu esareten kurtulamadığını Gibbon bile söylüyor: «İtimadımıza mazhar olacak basit bir izah ve sade bir üslûb yerine ilim ve belâgat hevesi, müellifin her sahifesinde, kadınlığın kendini beğenmişliğini gösterir» (bk. Ed. Gibbon, *agn. esr.*, bâb 48).

* * *

Garblı milletlerin İstanbul'u 1204 tarihinde istilâları üzerine,

ortada resmî mekteplerden eser kalmamıştı. Bizans İmparatorluğu'nu İznik'de devam ettirmeye çalışan İmparatorlar İznik'de karış karış memleketlerini müdafaa etmeye uğraşırken ilim ve tâlim ve terbiye ile de meşgul olmağa vakit buluyorlardı.

Theodoros I. zamanında İznik'de, Bursa'da, İzmir'de şehir mektepleri te'sis olunduğu gibi bâzı şehirlerde de kütübhaneler açılmıştır. İmparator Vatatzes (1222 — 1254) da bütün vali ve mitropolitlere belediye bütçelerine tıb, riyaziyat ve belâgat hocaları için maaş konulmasını emretmişti. Bu sırada felsefe hocalarının, mal ve nakde karşı alakasızlığı ve feragatleri dolayısıyla, maaşa ihtiyaçları olmadığı bir kere daha zikredilmiştir. Bu İmparator İznik'de bir Felsefe Mektebi açmış ve işte bu mektebde zamanın mühim âlimi Nikephoros Blemmydes hocalık etmiştir. Bu zatın talebesi arasında meşhur müverrih Pachymeres ve sonradan İmparator olan Theodoros Lascaris ve Georgios Akropolites vardır (aşağı bk.).

Blemmydes'in talebesi olan İmparator Theodoros Lascaris II. İznik'de St. Trykon kilisesini inşa etmiş ve onun yanında bir gramer ve belâgat mektebi açmıştı. Blemmydes'in yetiştirdiği talebeden Georgios Akropolites, Bizans İmparatorluğu İstanbul'u lâtinlerin eînden 1261 senesinde kurtardıktan sonra yüksek tahsilin tekrar te'sisinde en büyük hizmet gören zattır. Hattâ Michael Paleologos VIII. kendisini devlet idare hizmetinden afviyle Üniversitede Aristo felsefesi talimine me'mur etmiştir.

Bu zatın talebesinden Kıbrıslı Gregori'nin sözüne bakılırsa İstanbul'un lâtinler eline geçmesiyle İznik'de teessüs eden ilim yuvası, XIII. asrın son nisfında bile bozulmamış ve belki ülemasının sayısı bakımından eski Atina'yı andırmağa başlamıştır. Hattâ İmparator Th. Lascaris'in bir eserinde «nasıl ki Corinthos musikisi ile, Thesaliya kumaşlarıyla, Filadelfiya (= Alaşehir) papuçlarıyla meşhur ise İznik de felsefesi ile meşhurdur» sözleri okunmaktadır (bk. A. A. Vasiliev, *agn. esr.*, II. 229). Garibdir ki Osmanlı Türkleri de ilk medreseyi burada açmışlar ve eski kitaplar orayı «uşş-ül ülema» (= âlimler yuvası) diye kaydetmişlerdir (bk. A. Adnan-Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, s. 2). İznik'de ilim ve irfan inkişafını durdurumağa Bizans gayret ederken İstanbul'da da lâtinler bir yüksek Lâtince Mektebi te'sisine kalkışmışlardı. Fakat bu mektebe Paris'den celbolunmak istenen pro-

fesörler dâvete icabet etmemişlerdir. Bu tasavvurun fiile çıktığına dâir elde bir vesika yoktur.

1261'den sonra Üniversite'nin ihyası

İstanbul'u tekrar zabteden Bizans İmparatorluğu, bu şehrin ilmi şöhretini de iade etmek maksadiyle İznik'de yetişmiş olduğunu söylediğimiz Akropolites'i işbaşına çağırması ve İmparator Michael Paleologos VIII⁸. tarafından Aristo felsefesiyle matematik, Euklid hendesi ve Aristo'nun Nichomachos ahlakını okutmağa me'mur edilmiştir. Bu mektebde mantık ile başlandıktan sonra belâgat ve daha sonra metafizik tedris olunurdu. Mektebin mevki hakkında malûmatımız yoktur.

Diğer taraftan şark ve garb kiliselerinin birleşmesi taraftarı olan Akropolites'in tedrisatını iyi nazarla görmeyen Patrik Germanos da aynı zamanda patrikhanede bir kültür merkezi teşkiline teşebbüs etti. Bu işe bir manastırda göz hapsi altında bulunan Maximos Holobolos'u, imparatorun afvını istihâl ederek, memur eylemişti. İşte, 1267 senesinde «Oekoumenikon didaskleion» adıyla yukarıda gördüğümüz mekteb tekrar açılmış oluyordu. Bu mektebin başhocası Holobolos'a baş hatib, hatibler hatibi, hatibler ustası gibi türlü mutantan ünvanlar verilmişti. Bizans'ın ünvan ibtilâsı pek malûm bir keyfiyet olduğu için bu ünvanlara ilmi kıymet atfetmek pek yerinde olmaz. Bu zat çok iyi lâtince bilirdi; fakat aynı zamanda lâtinlerin de düşmanı idi.

Velhâsıl Michael VIII. (1261 — 1282) zamanında Bizans'da yüksek tahsilin karmakarışık bir hâlde yeniden başlamış olduğunu yukarıki tafsilâtda görüyoruz. Bir taraftan Patrik, diğer taraftan İmparator tahsilin kıymetini takdir ediyorlar idiyse de yüksek tahsil kat'î bir çerçeve dahiline sokulmamıştı. Fakat Andronikos II.'un tahta çıkmasıyla (1282 — 1328) tahsil sistemi daha ziyade bir inzibat altına alınmış ve hocalık bir devlet hizmeti

⁸ Bu zat bilhassa kitab ve kütübhanelere ehemmiyet vermiş ve toplattığı kitablari muhtelif şehirler kütübhanelerine dağıtarak isteyen ülemaya kitablari iare edilmesi usûlünü koymuştur (bk. Theodori Scutariotae, *Addimenta and Geographii Akropolitae*, s. 237).

(= λειτουργία) hâline getirilmiştir. 1300 seneleri civarında Bizans'da resmî, umumî mekteplerde «Büyük Logothet» ünvanını taşıyan ve imparatorluğun başvekil ve maliye nazırı demek olan zat tarafından işesi devlet hesabına te'min olunan hocalar tarafından dersler okutuluyordu. Bu mektepler Üniversite derecesine erişmiş olmadıkları için oralarda inzibata daha ziyade dikkat olunmakta ve bilhassa devamsızlık daima şikâyetleri ve cezaları mucib olmakta idi. Bu cezalar arasında dayanın da yer aldığı olurdu. Dersler ise gramer ve belâgat kaidelerinden ileri geçmiş değildi. İşte bu mektepler arasından zaman ile bir diğer mekteb tipi ortaya çıkmışdır ki, burada dersler gramer ve belâgatten ileri giderek eskilerin eserlerine ve bilhassa muhtelif ilim şubelerine kadar dal budak salmışdır. Bu noktada bir istitrad yapmak mecburiyeti vardır. Eldeki garb eserlerine nazaran bu yüksek mektebin tamamen bir üniversite şekil ve mahiyetini alıp almadığı meselesi halledilmiş sayılamaz. Meselâ bizim başlıca mehzarımızdan biri olan L. Bréhier'in ismi yukarıda bir kaç defa geçen eserinde «Andronikos Üniversitesi» adı altında tavsif olunan bu mekteb diğer başlıca mehzarımız F. Fuchs'un eserinde böyle bir ünvan ile yâdedilmekten ziyade yukarıda söylediğimiz diğer küçük mektepler arasından çıkan ve nisbeten daha ileri tahsil veren yâni yalnız belâgat ve fesahat çöllerinde kalmıyarak diğer ilim şubelerine de erişen bu mektebe başhocası Keşiş Planoudes'in namına izafetle «Planoudes mektebi» adı verilmiştir. Filhakika bu mekteb bir manastıra bağlı olup imparatorluk kütüphanesinde oraya rabt olunmuş idi. Bu kütübhaneden herkes istifade ederdi. Talebesi ise keşiş namzedleri değildi. Oradan çıkanlar muhtelif mesleklerle giriyorlar: Kimisi askerliğe, kimisi hekimliğe — meselâ ismi aşağıda geçecek olan İohannes Zacharias — hattâ gramer mekteb kitablariyle tanınan Moschopoulos — ki, meşhur Melanchton'un üzerine te'sir etmişdir — da bu mektebden yetişmiş. İşte bundan dolayı mektebe umumî ve yüksek tahsil mektebi mahiyeti verilmek isteniyordu. Bu mektebde gramer alâlede mekteb grameri olmaktan daha yüksek bir derecede okutulduğu gibi Yunan klâsikleri, matematik ve Planoudes'in pek iyi bildiği lâtince de okutuluyordu. Bir diğer vak'a daha mektebin yüksek tahsil mahiyetini bize gösterebilir. Meşhur musikişinas İohannes Koukouzelis isminde bir zat Draç'da ilk tahsili yaptıktan sonra

İstanbul'da «İmparator Mektebine» devam ederek orada musiki, felsefe öğrendiğini ve bu mektebin resmî ismi Mouseion olduğunu bir mektubunda söylüyor.

Diğer taraftan yine bu zamanda yetişen Planoudes'in talebesinden Lekapenos'un bir mektubuna göre İstanbul'da kendi sanatını (tıb olacak) ikmâl edecek bir müessese ζῆλον (tabhane, hastahane) bulmuştur. Şu halde XI. asır başlarında manastır ile, kütüphane ve hastahane veyahud tabhane ile münasebette bulunan bir yüksek mekteb tipini tesbit etmiş oluyoruz ki, bu mektebin Bréhier'nin Andronikos II. üniversitesi dediğinden başka bir müessese olmayacağına ihtimâl verebiliriz.

Planoudes'in kendi tahsili hakkında şu malûmatı A. A. Vasiliev'in ismi yukarıda geçen kitabından almak faydalıdır (cild II, s. 407-408): «Manuel (= Maxime) Planoudes ilk iki Paleologos sülâlesi imparatorları zamanını idrâk etmişti. Bu keşiş boş zamanlarını ilme ve talim ve terbiyeye hasretmek zevkine erişmiş ve Venedik'e Bizans sefiri gibi gitmişti. Lâtinceye ve edebiyatına olan vukufu dolayısıyla o vakitler başlamış olan Garb Rönesansı hareketi ile sıkı temasa girmişti. Kendisi bir çok eserleri Lâtinceden Yunancaya tercüme ederek Garb ile Şark arasında kültür münasebetine yardım etmiştir. Tercümeleri Garb'de Yunanca tahsiline hayli faydalı olmuştur. İşte Garb Rönesansı kıpırdamaları ile temasa gelen bu zatın mektebinden yetişenler arasında Lekapenos ve Zacharias isminde iki tabib olduğunu biliyoruz ve şunu da biliyoruz ki, bu mekteb zamanında tıbbı hayli ehemmiyet verilmişti.

Vakıta daha evvelki asırlarda (yukarıya bak.) tıb diğer ilimlerle temasa gelmiş ve hattâ felsefe çerçevesi içine alınmıştı. XIV. asırda Iohannes Zacharias imparatorun has hekimi (= Actuarius) olduğu halde bizzat tıb dersleri vermekte idi. Bıraktığı yazılarda konferans edası olması da bu ciheti te'yid etmektedir. Hattâ yukarıda ismi geçen Holobolos da XIV. asır nihayetlerinde «tıb, belâgat ve felsefede faal» diye meşhur olmuştu. Bu da şu ciheti gösteriyor ki, o vakitler tıbbı diğer ilimlerle karışık bir halde mütalâa etmek lâzımdır. Hattâ keşiş ve feylesof Planoudes bile tıb ile meşgul olmuş ve onun kürsüsü önünde yetişen Merkurios nabza dair bir eser bırakmıştır.

Planoudes mektebinin mevkii hakkında çok bir şey bilmiyo-

ruz. Yalnız Fuchs'in sözüne bakılırsa bu hususta bizi bir ihtimâl karşısında bırakacak şu malûmata malikiz: Planoudes'in *Yahanna Incil'ine* yazdığı şerhi *Μονή τοῦ Ἀκροκρήπτου Σωτήρος* (şimdiki Kalenderhane camii) manastırında 1301 senesinde yazmış olduğunu biliyoruz. Fakat bu malûmata mukabil üniversitenin tek ve umûmî bir binası olacak yerde hocaların ayrı ayrı binalarda ve hattâ kendi hususî ikametgâhlarında talebesini toplayarak ders verdiklerine dâir de ilk kaynaklardan bir fikir çıkarmak mümkündür (bk. L. Bréhier, *agn. esr.*, s. 483-484). Bu kabilden Planoudes'den sonra o zamanki neslin hocası olarak Nikephoros Gregoras'ı da tanıyoruz. Bu zat XIV. asrın başlarında yüksek tahsili temin edecek başlıca bir müessese bulamamış idi. O vakit büyük devlet me'murları yüksek tahsil âşığı gençleri etraflarına toplarlar, ders verirlerdi. Nikephoros da yirmi yaşında iken, Logothet ve sonradan patrik Glykys'in derslerine gece ve gündüz devam ederek, belâgat tahsil etmişti. Bu tahsilden sonra matematik, astronomiyi de büyük Logothet Theodoros Metochites'in yanında öğrenince yirmi yedi yaşında iken saraya intisab etmiş ve Andronikos II' un sarayda te'sis ettiği ilim jimnasında ve akademide çalışmıştır. Kendisi bu jimnası «bizim jimnasium» diye yâd etmektedir. Akademya'ya dâir de hocası feylesof Joseph'e yazdığı bir mektubda «Evvelki günkü içtimada (= σὺλλογος) bizim en ileri gelen ulemamız ile birleştik; onlara takvim ıslahatı hakkında fikirlerimi söyledim» diyor⁹.

Nikephoros'un da Chora manastırı (Kâ'riye Câmii) yanında ki küçük evinde (= εἰκισκός) ders verdiğini biliyoruz. Bu zat 1328 senesinde ihtiyar Andronikos'un vefatında derslerini bırakmıştı. Onun yerine Kalabriyalı Barlaam, Aristo felsefesi ve sonradan ilâhiyat okutmağa başlamıştır. Meşhur Petrarka'nın hocası olan bu Barlaam'ın İstanbul'da gözükmesi İtalyan humanizminin Bizans ilmine sokulması demektir.

Barlaam Bizans'da o kadar malûm olmayan garbın diyalektik usul-i münazeresini getirerek payitahtın ulemasını münakaşaya

⁹ Selânikli filolog Th. Magistros işte bu sıralarda İstanbul'a gelmiş ve talebe tarafından gayet mutanan bir surette istikbal edilmişti. Bu istikbal merasimini hikâye eden kaynak bu istikbal alayına hekim dükkânları, evler, kolonlar, müzeler, tiyatrolar ve jimnasumlar önünden geçtiğini kaydediyor ki, bu ifade XIV. asırda İstanbul'un manzarasını göstermek itibariyle mühimdir.

dâvet edince yine Nikephoros çekildiği ders odasından alınarak bu zatın karşısına dikilmiş ve açık bir münakaşada kendi riyazî malûmatı sayesinde Barlaam'ı alt etmiştir. Bundan sonra tekrar mektebini açan N. Gregoras fizik, Aristo felsefesi yanında bilhassa matematiğe ehemmiyet vermiştir. Yâni artık Quadrivium dediğimiz hesap hendese, musiki ve astronomi okutulmakta ve bu XIV. asır maarifinde bilhassa astronomiye ehemmiyet verilmekte idi.

Gregoras, ὁ φιλόσοφος yâni sadece filosof ünvanile yâdedilmiştir. Bu ünvana hekim Zacharias ve Joseph nâil olmuştu. Mamaafih yukarıda gördüğümüz «filosoflar konsolosu» ünvanı da halâ bakî kalmıştı. Bu konsoloslar müsabaka imtihanlarında jüriye riyaset ederlerdi.

Gregoras'ın kürsüsü etrafına her taraftan talebe toplanırdı. Fakat bu hâl patrik taraftarlarının hoşuna gitmemiş olacak ki, dinî münakaşalara talebesiyle beraber gider ve mücadele ederdi. Bu haller, bir nev'i Quiétiste hıristiyan ortodoks mezhebi olan ve Palamas tarafından ortaya atılan Hesychiaste tarikatı erkânıyla ve patrik huzurunda bir münakaşadan sonra Gregoras'ın kendi evinde göz hapsine alınmasıyle neticelenmişti. Bu üniversitenin yetiştirdiği talebe arasında Rönesans'ı doğuran bir Humanizm başlangıcı hissedilmekte idi.

Bizans'ın son maarif müesseseleri

Şark ve Garb kiliselerinin birleştirilmesi müzakereleri Bizans ilim âlemini garb ilim âlemiyle, Bizansdaki Lâtin düşmanlığına rağmen, münasebete getirmişti. XIV. asır başlarında İtalya'dan lâtince hocaları çağırılmıştı. Vakıta İstanbul'da lâtince bilenler azalmış ise de gene garbın nüfuzu hissolonuyordu. Meselâ «yedi serbest san'atlar» evvelce mevcut olan gramer, belâgat, cedel ve mantık ilimlerine hesap, hendese, musiki ve astronomi ilâve olunmak suretiyle Bizans'da kabûl edilmiş bir tâbir (= ἐπιτάξεις τῶν μαθημάτων) şeklini aldığı gibi arada bir de meselâ «İstanbulun gözyaşları» adlı eserde olduğu gibi ἐπιτάξεις τέχνης de denilmeğe başlamıştır.

Artık Bizans'da garb üniversiteleri de tanınmağa başlamış ve oralarda kullanılan dialectique metod İstanbul Ünivesitesinde mevcut olmadığından İtalya, Fransa, İngiltere üniversitelerine giden Bizanslıların bu usulü öğrenmeden avdet ettiklerinden şikâyet edilmiştir.

Aşağıda kendisinden tekrar bahsedeceğimiz meşhur bir ilâhiyat ve felsefe âlimi olan Georgios Scholarios, garbda ilâhiyatın da diğer ilimler gibi aynı metodla okutulduğunu ve orada profesör ünvanının belâgat derslerini bitirdikten ve hocaların birer birer kitaplarını okuduktan sonra alınabileceğini ve felsefe bilmeyen kimselere ilâhiyat okutturulmadığını söylemiştir. Bu zat Aristo felsefesine tamamen gönül vermiş olup lâtın ulemasının yalnız Aristo'nun kendi eserlerini değil şarklılardan İbn Sina ve İbn Rüşd gibi büyük feylesofların yazdığı şerhleri de okumuş olduklarını söylemekte idi. Bizans ilmi hakkında pek bedbîn görüşlere malik olan Georgios Scholarios açıkca şunları söylemişti:

«Bizler ki ilim ocağında oturuyoruz, eğer ilim böylece ihmâl edilecek olursa barbarlardan bir farkımız kalmıyacaktır. Yalnız ilmi ve hikmeti (= σοφία καὶ μαθήματα) değil kendi dilimizi öğrenemeyecek hâle geleceğiz».

İşte bundan dolayıdır ki bu zatı kendisi ilme tamamen sahib olduğu için değil belki kendisinden daha çok hasta olanları tedaviye çalışan bir hasta gibi bu illete çare bulmak üzere bir mekteb açtığını söylemektedir. Diğer taraftan İstanbul'da şahsî entrikalar ve alâkasızlıklar arasında ders okutmakta olduğundan bahsederken bütün şehirde felsefeyi anlayabilecek üç veya dört kimse bulunduğunu, onların da fakirliklerinden dersi tâkib edemediklerini ve geri kalan yaşlı kimselerin de ya felsefeyi lüzumsuz saydıklarını veyahud kendileri pek erkenden yüksek mevkilere çıkmış, hoca olmuş oldukları için derslere devama utandıklarını söyler. Scholarios'un İstanbul'un Türkler tarafından fethine tekaddüm eden on sene zarfında Bizans'ın ilmi vaziyeti hakkındaki sözlerini hemen hemen aynen aşağıya naklediyoruz:

«İstanbul ilim şehri şimdi bir harabe halindedir. Şöhret, şan ve şeref artık ilme mahsus değildir. İlim ancak bu şan ve şeref görünüşü ile yaşıyordu. Fakat zamanla bu görünüş de kalmıyacak onun yerine şehre cehl hükmedecektir».

Son Yunan tarihçilerinden Sathas'ın bir eserinde (*Documents*

inédits relatifs à l'Histoire de la Grèce au moyen âge, T. IV, s. VII not 17), «son Bizanslı ve ilk Yunanlı» lâkabını alan bu âlim zat yukarıki sözlere şunları ilâve ediyor:

«Barbar saydığımız İtalyanlar ilme dönmüşler ve yeni şeyler ilâve etmişler iken bizler için kitaplar fazla bir yük teşkil etmeğe başlamıştır. Hattâ onlardan kurtulmak için yok bahasına satılmıştır. Artık yeni baştan ilim yapmak istesek bu kitapları ancak ecnebi diyarlardan tedarike mecbur olacağız. İtalyanlar bizim dilimizi öğrenmeği bir şeref ve iftihar vesilesi sayarken biz kendi dilimizi anlayamaz hale geldik. Şimdiye kadar biz lâtinlerin hocası iken şimdi bizler talebe, lâtinler hoca oldu» (bk. F. Fuchs, *agn. esr.*, s. 68). Binaenaleyh sonradan Pius II. ünvanıyla papalığa gelince Fatih Sultan Mehmed'e hitaben mektub müsveddeleri ve ona cevaplar karalayan Aenas Sylvius, ilmi araştırmalar için bir müddet Bizans'da oturmağı tavsiye ediyorsa da bu belâgat oyunu ile edilen tavsiyeden İstanbul'da oturmağı Yunanca öğrenmek ve Yunan klasiklerini okumak değil, belki o kitapları toplayarak satın almak için olduğunu anlamak muvafık olur. (Mamaafih şunu da unutmayalım ki, bu sözleri yâni İstanbul'da artık bir şey okuyup öğrenmek kabil olmadığını söyleyen kimse papa olduktan sonra «lâkin korkarım ki Türkler muzaffer olunca Yunan ilmi tamamen mahvolacaktır» sözünü sarfetmekten çekinmemiştir).

Bununla beraber bir çok İtalyan talebe İstanbul'a okumak için gelmekten geri durmamışlardır. Onsekiz kadar ilim talibini isimleriyle biliyoruz. Bunların içinde Cyriaco d'Ancôna isminde Fatih'in zamanında da İstanbul'da bulunmuş bir zat olduğu gibi Fatih'in bu zatın iltimasıyla kayınvaldesini ve kardeşi-i esaret-den tahliye ettiği Francesco Filelfo'da bulunmaktadır. Bu İtalyan ilim arayıcılarının İstanbul'a geldikleri sırada Bizans tahtında Manuel II. (1391-1425) bulunuyordu. Manuel II. Bizans imparatorları arasında tâ Paris'e ve Londra'ya kadar giderek garb ile temas eden bir hükümdardır. Bu zat ilâhiyat, mantık ve edebiyatda mahir ve güzel bir üslûb sahibi idi. Avrupa seyahatinden siyasî büyük bir fayda elde edemedi ise de Paris'de Sorbonne doktorlarıyla münakaşasından büyük istifadeler etmiş ve avdetinde Ankara muharebesi'nden sonra bir müddet Osmanlı türklerinin hücumlarından masun kaldıkları esnada Bizans'ın son üni-

versitesini te'sis etmiştir. Onun zamanında amca ve yeğen Manuel ve Johannes Chrysoloras isminde iki âlim ders vermekte idiler. Bunlardan mektebin derslerini dinleyenler arasında bilhassa F. Filelfo bulunmaktadır ki, bu zat İstanbul'a Venedik Balyozunun kâtibi olarak 22 yaşında gelmişti. Filelfo bu tahsilinden pek mağrur görünmekte ve Bizans ilmini İstanbul'dan İtalya'ya götürdüğünü söylemekte idi. Halbuki dedikoducular onun İstanbul'un eğlenceli talebe hayatına kendini kaptırarak kitaplardan ziyade işvebaz kadınlar (= filia hospitalis) arasında dolaştığını söylerler.

Bu İtalyan, yazılarına ve sözlerine bakılırsa hakikaten garib ve bugün Echème dediğimiz tipte bir genç olacaktır. Joh. Chrysoloras'un kızıyla evlendikten sonra, Georgios Chrysokokkes isminde diğer bir âlimden ders almış ise de kayın pedereinden başka kimseden bir şey öğrenmediğini ve ne biliyorsa kendi kendine öğrendiğini söyleyip gezmiştir. Fakat sonradan kardinal rütbesini ihraz eden Bessarion - ki, bu zatın hayat ve zamanı hakkında Goethe'nin bir eseri vardır - 'un bir sınıf arkadaşı olan bu zat yine oğlu Jean Marius'u İstanbul'da aynı mektebde okutmak üzere İmparator Johannes VIII. e tevdi etmekten kendini alamamıştır ki, bu gerç de biraz aşağıda ismini ve şahsiyetini öğreneceğimiz Johannes Argyropoulos'tan ders görmüştür. Filelfo ve bütün arkadaşları gerek Yunanca ve yunan felsefe ve ilmi üzerinde malûmat almak ve gerek birçok yunanca yazmaları garba götürmek suretiyle Rönesans'ın ilk müjdecileri sayılabilirler. Bunlardan bilhassa Verona'lı Guarino'yı zikretmek lâzımdır. Bu genç bir ticarethanedé çalışırken yunancayı öğrenmiş ve sonra İstanbul'a gelip gayet iyi bir tahsil yaparak bütün sosyetenin hürmet ve riayetini kazanmıştır. Onun muvaffakiyeti bütün İtalya'da nazarı dikkati çekmiş ve hattâ Sicilyalı Aurispa isminde bir zavallı İstanbul'da yunanca kitab alabilmek için elbiselerini satacak kadar bir ilim ve irfan hevesi göstermiştir.

Bu İtalyan ve diğer ecnebilerin okudukları mektebin bütün şubelerinin bir yere toplanmış bulunduğunu ve isminin Katholikon Mouseion olduğunu yunanca ve lâtince metinlerde tesbit ediyoruz ki bu tâbiri şimdi kendisinden bahsettiğimiz F. Filelfo yukarıda da söylediğimiz gibi *Universitas litterarum et scientiarum publicus discendi ludus* diye garb üslûbuna terceme etmiş-

tir. Bu mektebin mevkiine gelince, mektebi ἡ Πέτρας manastırına bağlı olan ve Sırp Kralı Stefan II. (yahud Ourousch II. Miloutine) tarafından te'sis olunan hem tabhane (yâni yabancılar için sığınak) ve hem hastahane manâsı ifade eden bir kelime, ζενών adı ile anılan müessesede açılmış olduğunu gene yunanca ve lâtince eserlerde görüyoruz (bu eserler için bk. F. Fuchs, *agn. esr.*, s. 71). Bu mektebin hastahane kurulması tıbbî ehemmiyet verilme arzusundan ileri geldiği zannolunur. Buradaki hocalar tıbbî talebesine nazârî dersler vermekte idiler. Mektebin zeğin bir kütüphanesi de mevcut idi. Hattâ bu kütüphanede başhekim (Sihhiye müdürü) = Nosokomos'un emriyle meşhur Dioscorides'in nebatata dâir yazması cildli olarak bulunmakta idi.

Üniversite eski an'aneye uyarak Senato'nun idaresine verilmiş idi. İlmî rütbeleri hep Senato veriyordu. Fakat XV. asırda artık mekteb Büyük Logothet (yâni Başvekil ve Maliye Nazırı'nın) idaresi altında değildi. Belki tâ Andronikos III.'ün zamanındaki üniversite ıslahatından beri mekteb dört büyük hâkimden (=Katholikos Kritis) birinin idaresine verilmişti.

İşte Johannes III. (1425-1448) zamanında bu iş için seçilen Georgios Scholarios idi ki aynı zamanda Senato âzası, Kral'ın sirkâtibi ve Üniversite'nin başhocası idi. Fakat Georgios Scholarios kimdi? Onun en mükemmel tercüme-i halini Büyük Yunan Ansiklopedisi (=Μεγάλη Σλλετική Εγκύκλιονπαίδειξ) içinde buluyoruz. Orada Gennadios maddesinde bu zatın 1405 tarihinde İstanbul'da doğduğunu ve ailesinin büyük bir ihtimalle Sakızdan geldiği ve 1470 (?) senesinde vefat ettiği yazılmış olduğu gibi asıl isminin Georgios Kourtesis olup Gennadios namıyla patrikliğe geldiği ve ünvanının da yukarıda söylediğimiz gibi Scholarios (= âlim) olduğu görülmektedir. Tekrar bu tafsilâtı vermeğe mecbur olduğumuzun sebebi şudur ki pek mufassal malûmat ile dolu olan F. Fuchs'ın ismi yukarıda geçen eserinde ihmalkâr bir üslûbla Gennadios'dan bahsedildikten sonra sanki başka bir zat imiş gibi birdenbire bir de Georgios Kourtesis'dan bahsedilmesi zihinleri karıştırabilirdi. Hattâ meşhur Krumbacher'in bile bu son isim ve ünvanı hâiz olan kimsenin alelâde bir gramer müellifi olduğunu ifade ile iktifa etmiş olması zihinleri bir kat daha teşviş edebilirdi. Fakat Ansiklopedi'nin ifadesiyle Fuchs'un mübhem ve ihmalkâr ifadesi sarahat kesbetmiş oldu. O halde Bizans'ın son

İstanbul Üniversitesinde başhoca olan, Floransa-Ferrara konciline meşhur feylesof Plethon¹⁰ ve sonradan Fatih'e mütercimlik eden Trabzonlu Feylesof Amyrutzes ve Trabzonlu feylesof Georgios ile beraber iştirâk eden hep aynı zattır. Velhâsıl Georgios Scholarios, Floransa'da şark ve garb kiliselerinin birleşmesi lehinde ifadelerde bulunduktan sonra İstanbul'da bu birleşme aleyhine dönmesiyle gözden düşüğü için Üniversiteden çıkarılınca yerine Johannes Argyropoulos getirilmiştir. Bu zat İtalya'da Padua Üniversitesinde yunanca okuturken 1444 senesinde İstanbul'a gelmiş ve orada hususî bir mekteb açmış idi. Kendisi mütad ünvan ve salâhiyetlerle Mouseion riyasetine getirilmiştir.

Oxford Kütüphanesindeki bir yazmada bulunan bir resim bu profesörün Mouseion'da ders verişini göstermektedir. Resim, kenarına yazılan tarife göre, Kral tabhanesinin ta bir ucunda bir ders salonunda ayak ayak üzerine atmış büyük bir kürsünün, âdeta bir tahtın üzerinde bir elinde bir asâ diğerinde bir kitab tutar vaziyette görülüyor. Üstünde bol yenli, önü düğmeli geniş bir cübbe, başında gayet yüksek dilim dilim bir külâh vardır. Resmin üzerinde «Kral tabhanesinde ders veren Argyropoulos» cümlesi yazılıdır.

Bu üniversitenin hocaları ekseriyetle lâik kimselerden ve aynı mektebin mezunlarından seçilirdi. Arada bir de keşiş olmayan papaslar (prêtre seculier) arasından profesörler alınabilirdi. Profesörlerin mevkii oldukça yüksekti. XIV. asırda Avrupa'ya gönderilen sefirler bu zatlar arasından seçilmekte idi. Şunu da

¹⁰ Mora'da Misthra manastırında ders veren bu zatın ismi Georgios Gemistos iken Gemistos (dolu) ile ayı mânaya gelen Plethon'a çevirerek ismini Platon'a benzetmiştir. Kendisinin 1360 — 1362 seneleri arasında bir müddet Edirne Osmanlı sarayında yaşadığı söylenmiştir (?). Humanizm'in inkişafında büyük rol oynayan bu kıymetli zat o vakit Bizans muhitini ilim için müsâid bulmamış ve Misthra'ya çekilmiştir. Derslerine meşhur adamlar, meselâ ismi yukarıda geçen Georgios Scholarios da devam etmiş ise de İmparator Manuel zamanında kilisenin gûbhesini tahrik ettiği için İstanbul'dan çıkması kendisine ihtar olunmuştur. Bu zat Yunan felsefî âkidelerine pek düşkün olduğu için Floransa Concil'inde pek aykırı fikirler ifade etmiş ve günün birinde bütün dünyanın paganizm'e döneceğini Trabzonlu Georgios'un kulağına fısıldamıştır. S. Runciman (*La Civilisation byzantine*, s. 136) 'a göre bu zat şark ve garb kiliseleri arasındaki mücadelede Lâtin kilisesine şiddetle hücum etmiş idi. Bu hususda yazdığı kitab Bizans İmparatorluğu'nun inkırazından sonra okunması ve satılması memnu' kitaplar listesine konulmuştur.

söylemek gerektir ki o vakitler sefaret hizmeti, diplomatik müzakereler, şimdiki gibi merkezden alınan talimatın karşı tarafa tebliğinden ibaret kalmazdı. Belki uzun ve dolgun nutuklar teâti olunduğu için gönderilen elçilerin kafaları olgun olmak icab ederdi. Üniversite'nin talebesini ise bütün içtimâî sınıflara mensub gençler teşkil ederdi. Ekserisi vilâyetlerden gelen mütevazı aile çocukları idi. Meselâ sonradan kardinal rütbesine kadar çıkan ve yukarda ismi geçen Bessarion Trabzonlu bir işçinin oğlu idi. Yüksek sosyeteden gelen talebe de bulunurdu. Fetih esnasında türklere esir düşen Michael Apostolis bu üniversitenin asil talebesinden iken sonra profesörü olmuştu. Bu esir de Bessarion'un Fatih'e iltiması neticesinde serbest bırakılmış ve İtalya'ya gitmiştir.

Fakir talebeye İmparator tarafından tâyin şeklinde burs (= Basiliki Siteresia) verilmekte idi. Kabul olunacak talebe onbeş yaşını bitirmiş olacaktı. Ders kitapları muayyen idi. Hoca bütün gün talebesinin yanında bulunur; öğle tatilinden sonra talebe gene mektebe döner ve derse devam ederlerdi. Hoca mutlaka kürsüden ders vermez belki bir üç ayaklı iskemleye (τρύχος) otururdu (Bu malûmat yukarda ismi geçen M. Apostolis'den alınmış ve oradan kitablara geçmiştir). Üniversitenin ders programı şudur: Evvelâ gramer, poetik, belâgat — ki eski Yunan edebiyatındaki eserleri ve nutukları ihtiva ederdi — tarih yazıları, nihayet mantık, fizik ve Aristo felsefesi. İstanbul üniversitesi Aristo'ya Mithra manastırı, yani Plethon Eflatun'a bağlı idi. Bu noktada anectote kabilinden şunu da söyleyelim ki, hocalar arasındaki münakaşalarda her vakit münazara edeb ve fazilet dâiresinde ceryan etmezdi. Meselâ fetihden sonra esaretten kurtulan genç Apostolis, Plethon nezdinde hüsn-i kabule mazhar olmak için bu filosof ile onun muârizı meşhur Scholarios arasındaki muârazayı teşdide çalışmış, Scholarios'un yazıp henüz Plethon'a göndermediği iki mektubu çekmecesinden çalarak muhataba göndermiştir.

Umûmiyet itibariyle bu üniversitenin serbest san'atlar denilen ilimler yoluyla felsefeye çıktığını ve fakat bütün derslerin büsbütün başka bir kafa ile okutulduğunu biliyoruz. Edebiyat tahsili artık humanist bir yolda gidiyordu. **Bu humanist tabirinden şunu anlamak gerektir ki, artık eski Yunan dil ve edebiyatı, mukaddes kitapları daha iyi anlamak için değil, bizzat edebiyat olduğu, dilin zenginliği, ahlâk kaidele-**

rinin yüksekliği ve bu noktadan bu eserlerin yalnız bir kısım insanlara değil, bütün insanlara hitab ederek onlara fazilet, cesaret ve feragat misâlleri vermek için mütalea ve tetkik olunuyordu.

Üniversiteler bahsini bitirmeden şu noktaya da işaret etmek isteriz ki, XI. ve XII. asırlarda ilmî çalışmalarda büyük inkişaf görülmemiş iken XIII. ve XIV. asırlarda Paleologos'lar zamanında ilme daha ziyade ehemmiyet verilmeğe başlamıştır. Artık eski metinleri şerh ve tefsir ile iktifa olunmuyor, Bizanslılar tabiatı müşahede ve tedkike başlıyordu. Hattâ islâm dünyasında parlayan ilim meş'alesinin aydınlıklarına göz kapamıyorlar, onların fikirlerini tenkid ve bazan yeni nazariyeler ortaya atmak cesaretini kendilerinde buluyorlardı.

Patrikhane Mektepleri

Bizans maarifinin bir hususiyeti de şu idi ki, orada doğrudan doğruya Patrikhanenin idaresine tevdi edilmiş bir ruhanî mekteb lâik Üniversitenin yanında çalışıyordu. Mamafih bu iki türlü müessesenin hocaları arasında kat'î bir ayrılık yoktu. Bazı büyük hocalar Patrikhane mektebinde ders okuturken Üniversiteye ve bâzı Üniversite hocaları da Patrikhane mektebine geçerlerdi. İşte bundan dolayıdır ki, uzun müddet bu iki mekteb birbirinden ayırd edilememiş, ilâhiyat, felsefe, belâgat derslerinin her iki mektepte de müşterek olduğu görülünce bu mekteplerin tipi de tefrik olunamamıştır. Bu iki tip tefrik edilemeyince bir patrikin bir mekteb mes'elesine, bir profesörün tayinine müdahalesi zihinleri karıştırıyor, bâzan muvakkat bir zaman için Üniversitenin Patrikhaneye tabi olduğu hissini veriyordu. Nitekim İmparator Manuel Komnenos'un yaptığı islahat zamanındaki Üniversite bu karışıklığın bir misalidir.

Bu iki tip mektebi birbirinden ayırmağa ilk defa F. Fuchs muvaffak olmuştur. İsmi yukarıda geçen eserinin 35 inci sahifesinden 54 üncü sahifesine kadar bir çok istidratlar, farz ve tahminlerle dolu olan kısmı hep bu Patrikhane mektebinin münaka-

şası ile iştigal eder. Biz burada o kadar tafsilâta girmeye lüzum görmeden bir hulâsa yapmak niyetindeyiz.

Muhtelif dinî Concil'lerin verdiği kararlara göre her ruhanî idare cüzi-tamî dahilinde (Diocèse) ruhanî mektepler bulunacağı gibi İstanbul'da da böyle bir ruhanî mekteb mevcut bulunuyordu. Bu kabil mekteplerin V. ve VI. asırlarda din ve ilâhiyat münakaşaları esnasında ehemmiyeti o kadar göze çarpmamıştı. O vakitler bu sahada manastır mektepleri bilhassa Akemetes manastırı¹¹ (Μονή τῶν ἀχαμύτων) gibi büyük kütübhaneleri bulunan mektepler faal olmuşlardı. Patrikhane mektebine dâir ilk vesika VII. asırda Ermeni takvim mütehassısı (muvakkit) Şirak'lı Ananias'ın otobiyografisinde bir takım Ermeni gençleriyle beraber İstanbul'a bir patrikhane papası yanında tahsil için geldiğini yazmasından ibarettir. Fakat patrikhane idaresi altında ayrıca tahsil müesseseleri bulunacağı Quini-septe konsilinde (692) ilâhiyat tedrisinin papaslık mesleğinde olmıyan kimselere yasak edilmiş olmasıyla anlaşılabilir. Bu iki tip mektebin birbirinden ayrılığını gösteren vesika 1084 ve 1111 seneleri arasında âid olup evvelâ ἀπὸ μὲν συνκλητῆτος βουλῆς ünvanını taşıyan kısmın altında lâik filosoflar imzası bulunmaktadır ve ἀπὸ δὲ ἀρχιερατικῶν καταλόγων ünvanını taşıyan kısmın altında da papas ve profesör Eustratos'un imzası görülmekte idi. Yâni birinci kısımda Senato'ya bağlı profesörler, ikinci kısımda ise patrikhane silsile-i meratibine bağlı papas hocaların imzası vardı. Fransızca şekli oecuménique olan tâbire profesörler ve mektepler ünvanında rast gelmekteyiz. Bu ünvanın yalnız dinî profesörlere ve mekteplere âid olduğuna dâir bir kanaate varmağa hakkımız yoktur. Umûmî, şâmil, âlemşumûl (=universal) manâlarına gelen bu tâbir tâ VI. asırda Beyrut Hukuk Mektebi hocaları için dahi kullanılmakta idi. Patrikhane mektebinin hocaları ekseriya Ayasofya kilisesinin papasları arasından seçilirdi. Başhoca bu müessesede patrikin vekili sayılırdı. Bu mektebin ihzarî (ansiklopedik tahsil; kapıdışı öğretimi diye tercüme edebileceğimiz = ἡ θύραθεν σφίρα παίδεῖς) tahsili gördükten sonra mektebe alınır¹². Burada gramer ve belâgat

¹¹ Bu manastır evvelâ şehirde iken sonra Çubuklu'ya taşınmış ve nihayet Odunkapısı ile Balıkpazarı arasında bir yere gelmişti.

¹² Bizim medrese teşkilâtımızda da ilk verilen rûs rütbesinin ve müderrislerin okutduğu medresenin adı «ibtida-i hariç» idi.

biraz da felsefe gösterilirdi. Bu dersleri okutan hocaların ismi profesör değil Maistor (=usta) idi. Bundan sonra ilâhiyat dersleri başlardı ki onların hocalarına δίδασκαλος derlerdi.

Bu mekteb ile üniversitenin ders programları arasında büyük fark yok idi. Bundan dolayıdır ki talebe her iki mektebe birden devam edebiliyordu. Her iki mekteb de eski Yunan felsefe ve diline aynı ihtiras ve şiddetle devam ederdi. Patrikhane mektebi hocalarından İncil hocası lâkabını hâiz Michael Italikos, ilâhiyat ile hiç bir münasebeti olmıyan matematik, felsefe ve eski edebiyat da okutur ve ancak ondan sonra kendi tâbiriyle «İncil Lîmanı» na yanaşabilirdi¹³. Hattâ bu hoca tıbdan bahseden ve fizyolojiye dâir dersler de verirdi. Hippocrates ve Galenos'un eserlerini de şerh ettikten sonra Pantocrator manastırında (Zeyrek de) İmparatoriçe İrene tarafından açılan hastahane de ameli dersler de gösterirdi.

Bu mektebin mevkii ve yukarda ismi geçen on iki hoca kolleji ile aynı olup olmadığı pek kat'î surette kestirilememektedir. Kaynaklarda bazı mekteplerin yerleri gösterilmiş ise de bu yerler hem üniversiteye hem dinî mekteplere tahsis edilmiş gibi malûmata rast gelinmektedir. Bundan dolayı biz burada uzun münakaşalara girişmeden ancak X. asırda İmparator Konstantin Porphyrogennetos zamanında bir patrikhane mektebinin Ayasofya kilisesinde Narthex'den doğruca bir kaç ayak merdiven ile inilen bir mektebden bahsolunduğunu ve bunun şimdiki Ayasofya medreselerinin yeri olabileceğini ilâve edildiyini söyleyelim (bk. Albert Vogt, *Livres des Cérémonies*, s. 143-144). Bir de yukarıda ismi geçen Bakır pazarı denilen mahâl civarındaki bir yüksek mektebden de bahsolunur ki, bu da Aya Theotokos kilisesine bağlı olup bâzı müellifler bunu Parthenon mektebi diye de yâdediyorlar. Havâriyun kilisesi civarındaki yüksek mektebin ise, târihi yukarıda lâik mektepler arasında geçen ve imparator Manuel Komnenos zamanında işleyen mekteb ile aynı sınıftan, yahud onun bir devamı olmak hatıra gelmektedir. 1200 senesinde Patrik

¹³ Bizim medreselerimizde de eski zamanlarda ilâhiyat ve fıkıh dersleri arasında felsefe ve eski fizik gibi dersler okutulurken sonradan terk edilmişti. Megrutiya'nın son devrinde Şeyhul-İslâm Hayri Efendi merhum, yeniden müsbet ilimler ve felsefe dersleri koyarak medreseleri modernleştirmeye çalışmıştır.

İohannes Kamateros zamanında Nicholas Mesarites bunu şöyle târif ediyor:

«Kilisenin civarında bir çok ağaçlar ve çiçeklerle süslü geniş bir bahçenin revakları arasında ilk mekteb (yâni patrikhane mektebinin kapu dersleri okunan mekteb) talebesinin çocuk sesleri kuşların ötmesini hatırlatırdı. Bir tarafta gramer okuyan çocuklar, defterleri koltuklarının altında musiki parçaları öğreniyorlar. Biraz daha ileride daha mühim meseleler üzerinde çalışanlar vardı. Nihayet tâ içeride (=atrium) asıl büyük mekteb bulunurdu. Bu teşkilâtı hâiz olan mekteb biraz müslüman medreselerini hatırlatıyordu. Artık burada bildiğimiz gibi matematik, hendese meseleleri, havuz başına dizilmiş talebe ise tıp dersleri görürlerdi. Burada en şiddetli ilmi münakaşalar olur ve neticeyi hallederek sulha varacak jüri reisi de daima patrik olurdu».

İşte bu müesseseyi Bizans'ın üniversitesi gibi telâkki eden Heisenberg ve ona iltihak eden diğer müverrihler vardır. Halbuki bunu bize isbat edecek delile malik değiliz. Lâtin istilasından sonra Holobolos isminde bir hocanın müdürlüğü hakkında tekrar kurulmuş bir patrikhane mektebi var ise de onun halefleri hakkında sarîh malûmatımız yoktur.

* * *

Bizans'da bu dinî patrikhane mekteplerinden başka bir de başlıca manastırlarda dinî mektepler vardı. Bunların karakteri üniversiteye ve hattâ patrikhane mektebine karşı daha mutassıb şekilde bir program ile okutulan dersler idi. Vakıa tâ ibtidadan beri manastır keşişleri arasında eski Yunan ilim ve felsefesini esas malûmat olarak kabul edenler ve humanist olup çıkanlar da yok değildi. Burada bütün şark hıristiyanlık aleminde de manastır teşkilâtını tafsile girişmek pek yersiz olur. Yalnız şu kadar söyliyelim ki, keşişler de Yunan ilim ve edebiyatını okumakla beraber o ilimde yalnız şirk'in (=paganisme) ve esatirin şeytanca faaliyetini görüyorlardı. İşte humanistlerden bu noktada ayrılıyorlardı. Dünyevî dersler onlar için ancak «kapı dışı» (=θύραθεν γινώσκω) yahud dünyevî (cosmique) ilimlerdi. Bu ilimler üzerinde ısrar etmek zaman kaybı idi. Çünkü hakiki ilim (ή γινώσκω ἀληθῶς) Kitab-ı mukaddes'in ve zühd-ü takvâ kitablarının

tedkikinden ibaret idi. Patrik Nikephoros'un tercüme-i hâlini yazan müellif şu garib teşbihi yapıyordu: dünyevî ilimler cari-yeden doğan Hazret-i İsmail, mukaddes ilimler ise asıl evlâd olan Hazret-i İshak gibidir.

Bu manastır mektepleri mezunlarından biri de bir manastır başkeşişi olan St. İohannes Psychiates'in tercüme-i halinde der ki: «İohannes hakiki ilme vakıf olduğu için ne gramere ve Homeros'un saçma sapan gevezeliklerine, araba koşma san'atına dâir derslere, ne de belâgat derslerine ihtiyaç göstermiştir. Felsefe onun için örümcek ağı gibi idi. Hesab, hendese vücudu olmiyan şeylerdi. Bilhassa Eflatun ihtiras çamurlarında sürünen bir yilandan başka bir şey değildi».

İşte görülüyor ki Bizans'da mevcut olan üç türlü yüksek mektebden hür ve serbest tedrisatda bulunan üniversite'nin yanında nisbeten ilme hürmetkâr bir patrikhane mektebi ve onun yanında da en kara cehl ve taassuba batmış manastır mektepleri vardı. Bu mektepler ile üniversite arasında bütün ortaçağlar boyunca ilim ve din münakaşası devam etmiş durmuştur.

Bu manastır mektepleri eski zamanlarda papashğa girmeyecek halk çocuklarını (=παιδὲς βιωτικοί) kabul ederlerken sonradan Kadıköy konsili bunu men etmiş ve dünya çocuklarını (=κοσμικοί) manastır mekteplerine alanları afaroz cezasiyle tehdid etmiştir.

Bu mekteplerdeki tahsil Yunan edebiyatından ancak gramer ve belâgati ihtiva ediyor ve diğer bütün dersler hıristiyan akaidine ve azizlerin hayatına dâir malûmatdan ibaret kalıyordu. Bu da gösteriyor ki ilâhiyat üniversitenin tamamen haricinde bırakılmış, patrikhane mektepleri de bu vazifeyi görememişler ve nihayet Théologie, daha ziyade manastır mekteplerinde hüküm sürmüştür. Bu mekteplerin muntazam ve harice kitab iâre eden kütüphaneleri vardı. Fakat dünyevî ilimlerden ancak tıp ve gramere dair kitab bulunurdu.

Toplu Bakış

Bu tedkikte sırası geldikçe Bizans imparatorlarının bir çoğunun ilim ve edebiyata, felsefe ve ilâhiyata olan meraklarının

dan, pek azının ise mektepleri kapatmak, ulemaya hürmetsizlik etmek gibi yollara düştüklerinden bahsetmiştik. Bizans medeniyeti tarihinde parlak sahifeler halinde kalacak olan bu mekteb açmak, ulemayı himâye etmek gibi hareketler Bizans'ın siyâsi ve idârî hayatındaki her türlü kötülükleri tamamen örtmüştür değildir. Bir taraftan ilim ve irfan ile uğraşan, kanunlar koyan imparatorlar türlü su'-i istimalleri tervec ve yahud tervec eden gözdelelerini himaye etmişler ve bu yüzden halk ve saray ve ordu isyanlarının zuhuruuna sebebiyet vermişlerdir.

Bunun en güzel misâli, Yeşiller ve Maviler adlı iki parti arasında At Meydanında başladıkdan sonra İstanbul'u bir harabeye çeviren ve Zafer (=Nika) ismi ile anılan isyandır. İmparator Justinianus zamanında imparatoriçe Theodora'nın tedbir ve gayreti sayesinde, zafer unvanlı kendilerini nufuz su'-i istimaline kapıp koyuveren ve bu yüzden milletin sefalet ve açlığının müsebbibi gibi görünen başlıca iki kişi vardır ki, bunlardan biri İstanbul vâli-i umumisi Kayserili İohannes diğeri de bugün Roma kanunu dediğimiz kanunların telifinde büyük hizmeti görülen Tribonianus'tur. Bizans tarihi ile uğraşan ve ona sebebiyetli sebebsiz meclûb olan garb tarihçilerinin ekserisi Bizans imparatorluğunun günü gününe 1123 sene ve 18 gün devam etmesini kanunlarının ve devlet esâs teşkilâtının isdidatsız, kabiliyetsiz ve bekersiz ellerde kalmamasını te'min edecek kuvvette olmasına atfederler. Bâzan devlet hayatında sık denilecek bir fâsıla ile imparator, hattâ sülâle değiştiren bu memlekette hakikat-i halde otokrasi hüküm sürmekte idi. Fakat bu otokrasi gûyâ asıl hâkim olan halk tarafından imparatora tevdi olunan hâkimiyet hakkı dolayısıyla teessüs etmişti. Meselâ Justinianus, Lex impress adlı kanununda, hâkimiyetin halk tarafından imparatora tevdi edildiğini sarahatle söylemektedir (bk. J. B. Bury, *The Constitution of the later Roman Empire; selected Essays*, s. 112). Bundan başka bu imparatorluk idaresinde teokrasi kuvvetle kökleşmiş ve otokrasiye eklenince memleketin idaresinde bir ikinci kuvvet teşkil etmişti. Hatta imparatora «Allah tarafından mansub» (= Θεοπροβλητός) unvanı bile verilmişti¹⁴. Fakat bu otokrasi hakikaten nev'i şah-

¹⁴ A. M. Schneider, *Oriens'e yazdığı* «Εὐλαὶ ἢ Πόλις» unvanlı bir makalede

sına münhasır bir otokrasi idi. Çünkü imparator intihab ile tâyin olunan ve fakat bir müddet iktidar mevkiinde kalan bir sülâleye mensub bir reis-i cumhur vaziyetinde idi. Bundan başka Roma ve Bizans kanunları idâresine beğenmedikleri imparatorlara karşı ihtilâl hakkını tanımıştı. Bu ihtilâle Roma ve Bizans'ta «kanunî ihtilâl» adı verilmişti. Fakat zâhirde hürriyet ve demokrasiyi te'min edecek bir tedbir şeklinde gözükten bu ihtilâl hakkı, imparatorlar ve generallerin katlinde saray entrikalarına yol açan bir cereyan şeklini almıştı.

Esasen kanunlar Bizans'da fâsılasız tâdillere uğrayıp durmuştur. Mamafih imparatorluk esas teşkilâtı tamamen bozulmamıştır. Bu hususda açılan ve idare ve tanzimi ihtimamla tâkib olunan hukuk mekteb ve fakültelerinin dahli ve te'siri inkâr edilemez. Adliye her vakit istiklâlini muhafazaya çalışmıştır. Meselâ mahkemeye dâvet olunan bir senatör imparatora yemeğe çağırılmış olmak bahanesiyle mahkeme dâvetine icabet etmeyince kırbaç cezasına mahkûm edilmiştir. Bundan başka XIV. asırda genç Andronikos büyük babası imparator aleyhine isyan töhmetiyle onun huzuruna getirilince «İmparatorun daha büyük bir kuvvetin» yâni kanunun huzuruna sevkini talep ederek hazır bulunanların alkışlarını toplamıştır (bk. Steven Runciman, *ayn. esr.*, s. 81).

Kanuna bu kadar riâyetkâr ve bağlı görünen bir halk arasında sonradan rüşvet, gasb, sefahat, tezvîr, iftira, cinayet gibi nice kanunsuzluklar zuhur etmiş olması, halk tarafından tevdi edilmiş olsa bile kuvvet ve iktidarın bir kişi elinde bulunmasından ileri gelmiş olsa gerektir.

Bundan başka bir de son devirlere doğru maarifin bilhassa yüksek mekteblerin arada bir doğrudan doğruya, arada bir dolayısıyla kilisenin kontrolü altına düşmesi, halk arasında maarifin inkişafına mâni olarak imparatorluğun inkırazında başka bir âmil olmuştur. Bizansda okumaz yazmazlığı (ümmîliği) bir kabahat, bir aşağılık, hemen hemen bir cinayet sayacak derecede tâlim ve terbiyeye bir inhimâk görüldüğü halde böyle engellerde ortaya

O. Treitinger'in, *Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell*, Jena 1938, s. 38 adlı kitabına atfen bu malumatı zikrederken bu unvanı mağlub Bizans İmparatorlarından galib Türk imparatorlarına «zillullah» şeklinde geçtiğini eski bir tabirle tezyin-i kelim kabilinden söyleyerek makalesini bitiriyor.

çıkardı. Fakat her şeye rağmen cahiller her an istihzaya hedef tutulurdu. Meselâ köylü İmparator Michael II. cehlinden dolayı türlü türlü istihza ve tezyiflere mârûz kalmıştı.

Bizanslıların temiz ve pürüzsüz ve iyi telaffuz edilen bir lisana karşı büyük bir meftunlukları vardı. Yukarıda ismi geçen meşhûr felsefe hocalarından İohannes İtalos'un bir türü İtalyan aksanından kurtulup düzgün bir yunanca telâffuz edememesiyle mütema-diyen eğlenirlerdi. Kaba saba bir dille konuşanlara asla tahammül edemezlerdi.

İşte bütün bu ilim ve İrfan arzusuna muhtelif yüksek mekteblere rağmen ilim ve tefekkür âleminde bugün doğrudan doğruya Bizans âlim ve mütefekkirlerinin hesabına yazılacak orijinal bir eser kalmamıştır. Garb medeniyetine bir hizmetleri varsa o da eski yunandan intikal eden ilim ve felsefeyi, kilisenin zaman zaman azan tecavüzlerine rağmen muhafaza ederek bir taraftan yakın ve orta şark filozofları ve âlimleri ve diğer taraftan İtalya hümanistleri vasıtası ile garba nakil ve tevdi etmekden ibâret kalmıştır. Patrikhane ve manastır mektepleri yanında uzun ve kısa fâsılalarla iyi kötü işleyen lâik yüksek tahsil müesseseleri mevcud olmasaydı ve aşağı yukarı imparator sülâleleri ve hükümet erkânı bu müesseselere ve onları idâre edenlere karşı dost ve himayekâr davranmasaydı Bizans'ın bu nakil hizmetini ifa edeceğinden bile şüpheye düşmek mümkün idi.